

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
dr. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredeacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RACM, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), jhr. ir. D.L. Six (vice-voorzitter),
dhr. A.P.P. Met (penningmeester), drs. J.P.C.A. Hendriks,
drs. C.J. van der Peet, mw. J.E. Oldenburger, ir. D.G. de Hoog,
dr. P.W.F. Brinkman, drs. M. Krauwer, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Merlijn Hurx De zeventiende-eeuwse modernisering van het stadhuis van 's-Hertogenbosch	53
Karianne Voza-Vandenbroucke De geschiedenis van een herenhuis te Beverwijk	68
Catharina van Groningen en Frieda Heijkoop Vollenhoven. <i>Het ontstaan van een lusthof op de Utrechtse Heuvelrug in de eerste helft van de negentiende eeuw</i>	78
Publicaties Thomas Coomans (red.) e.a., La Ramée, Abbaye cistercienne en Brabant walloon (recensie Arendie Herwig-Kempers)	90
Roland Blijdenstijn, <i>Tastbare Tijd</i> . Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht (recensie Catharina van Groningen)	92
Auke van der Woud, <i>Een nieuwe wereld: Het ontstaan van het moderne Nederland</i> (recensie Ronald Stenvert)	93
Summaries	95
Auteurs	96

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: Huis Vollenhoven in De Bilt (foto Dirk J. de Vries 2007)

*Achterzijde: s-Hertogenbosch, stadhuis, voorgevel, detail overgang
tussen voorgevel van Bentheimer zandsteen en de bakstenen zijgevel
(foto Merlijn Hurx)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 106, 2007, nummer 2

De zeventiende-eeuwse modernisering van het stadhuis van 's-Hertogenbosch

Merlijn Hurx

Het stadhuis van 's-Hertogenbosch behoort tot de meest monumentale stadhuisen uit de Nederlandse Gouden Eeuw. Het betreft een verbouwing van een oud middeleeuws raadhuis, waarvoor de aanleiding een kleine brand was geweest. In eerste instantie had men uitsluitend de schade willen herstellen, echter op aandringen van enkele vooraanstaande burgers besloot men ook de voorgevel te vervangen (afb. 1). Dankzij de grootschalige modernisering die hierop volgde,

Afb. 1. 's-Hertogenbosch, stadhuis, voorgevel, Pieter Minne en Dirk van der Lith, 1670 (foto auteur)

kreeg 's-Hertogenbosch een voornamelijk classicistisch stadhuis waarmee het helemaal in pas liep met de architectonische innovaties in Holland. In het belangrijke gewest Holland waren bijna alle zeventiende-eeuwse publieke gebouwen in de classicistische stijl opgetrokken, maar zeker de roem van het pas voltooide stadhuis in Amsterdam (1648-1665) zal de Bossche magistraat tot de verbeelding hebben gesproken. Niet zonder reden stond dit bouwwerk in de Republiek bekend als het 'achtste wereldwonder'. De bouw van het nieuwe Amsterdamse stadhuis had spoedig aanleiding gegeven tot navolging, waarvan het stadhuis van Maastricht (1655-1685) het meest prestigieuze voorbeeld is. Samen met 's-Hertogenbosch is dit het enige classicistische stadhuis in het zuiden. Echter in tegenstelling tot Maastricht werd er in 's-Hertogenbosch geen nieuw stadhuis gebouwd. Er werd begonnen aan een verbouwing waarbij de oude kern bewaard bleef. Dit verschil had grote consequenties voor de architectuur, want terwijl in het ontwerp voor Maastricht de klassieke regels tot in het uiterste konden worden doorgevoerd, was men in 's-Hertogenbosch afhankelijk van de bestaande situatie.¹ In dit artikel zal getracht worden de betekenis van de modernisering te analyseren. Welke verstrekkende gevolgen had de modernisering en tot op welk niveau werd de classicistische bouwkunst doorgevoerd? Was er slechts sprake van een omtovering van het decor, waarbij de nieuwe gevel als een soort make-up laag over het oude stadhuis werd aangebracht of hielden de classicistische vernieuwingen meer in? Voor een goed begrip moet de modernisering vergeleken worden met andere zeventiende-eeuwse verbouwingen van stadhuisen, zoals in Haarlem, Deventer en Alkmaar.

De weinige artikelen die verschenen zijn over het stadhuis in Den Bosch hebben de betekenis van de modernisering voor een groot deel onaangeroerd gelaten. Alleen Ozinga heeft in 1938 aanzet gegeven voor verder onderzoek. In zijn artikel, 'Het stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn bouwmeester', kwam hij tot de conclusie dat de verbouwing minder ingrijpend was dan ze lijkt.² Volgens hem kan er over een in decoratief-architectonisch opzicht ingrijpende omvorming van een oud complex gesproken worden.³ Niettemin bleef een analyse waarbij de modernisering in een breder perspectief geplaatst wordt achterwege. Zijn onderzoek richtte zich voornamelijk op de toeschrijving van het stadhuis aan de Rotterdamse

architect Claes Jeremias Zn. Persoons. Nadien is er niets meer verschenen over het stadhuis. Desondanks bestaat er nog wel een uitgebreid typoscript over de historie van het stadhuis door Pirenne, de vroegere stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch. Deze studie had echter evenmin het doel het stadhuis in een breder perspectief te plaatsen.⁴

Om de consequenties van de modernisering te bestuderen zal in het eerste deel van dit artikel de aandacht uitgaan naar de façade aan de Markt. De gevel werd als een apart onderdeel uitgevoerd in natuursteen en vormt als het ware het classicistische manifest voor het nieuwe gebouw. Het wekt dan ook de indruk het belangrijkste element van de vernieuwing te zijn. Om te achterhalen of de gevel slechts het resultaat is van het werk van een aannemer zonder gedegen kennis van de klassieke regels, of dat er meer diepgang aan het ontwerp ten grondslag lag, zal er een vergelijking volgen met de regels uit de bekende Italiaanse traktaten. Daaropvolgend zullen vragen omtrent de nieuwe systematiek van de indeling worden gesteld. In verband hiermee zal er worden gekeken naar de functionele en representatieve eisen die een rol hebben gespeeld bij de keuze voor een nieuw stadhuis. Verder komt ook de klassieke inspiratie voor de indeling van de plattegrond van het Bossche stadhuis naar voren, waarbij er ingegaan wordt op de typologie van het gebouw. In de laatste paragraaf zal de modernisering vergeleken worden met andere zeventiende-eeuwse classicistische renovaties van stadhuisen in de Republiek. Hoe verhouden de gevolgen van de vernieuwing zich tot andere verbouwingen? Zijn er overeenkomsten te ontdekken of staat elke vernieuwing op zich?

De bouwmeester van het stadhuis

De aanleiding voor de verbouwing van het stadhuis was de brand die in de nacht van 25 op 26 december 1669 in de visitekamer van het stadhuis had gewoed. Deze brand had slechts enkele kamers vernield en aanvankelijk was de bedoeling alleen de kamers aan de achterzijde van het stadhuis te herstellen.⁵ Er werd een commissie ingesteld die de plannen voor de restauratie moest uitwerken. Maar op 7 maart 1670 deelde deze bouwcommissie tijdens een vergadering aan het stadsbestuur mee dat enkele burgers en leden van het stadsbestuur het onbevredigend vonden slechts de achterzijde te vernieuwen. Zij waren ervan overtuigd dat het oude stadhuis toe was aan een grootschalige renovatie. Het nieuwe stadhuis moest het sieraad van de stad worden. Daarvoor wilde men de voorzijde gelegen aan de Markt, verbouwen: *Maer alsoo met het voorsz. Besoigne bezich sijnde, haer Ed. door verscheyde heeren van de Regeringe ende andere borgers voorsquam, dat als men aen den stadhuyse ijets genegen was te maecken, sulx tot meest cieraet van de stadt behoorden te geschieden vooraen de marckt ende niet achter in soo naeuwen straet, derhalve een project ende teeckeningen hadden doen opstellen in wat vouge voor aen den stadhuyse souden connen werden gemaect.*⁶

Men had reeds een nieuw plan opgesteld, waarvan enkele tekeningen in dezelfde vergadering getoond werden. Het is

echter onduidelijk hoe ambitieus dit nieuwe plan was. In de hierboven aangehaalde resolutie lijkt het erop dat het project voornamelijk de voorzijde van het stadhuis betrof. In de vergadering werd echter ook vastgesteld dat er 25.000 gulden zou worden vrij gemaakt door het uitgeven van lijfrente. Dit is wel een erg groot bedrag voor een kleinschalige restauratie en de verbouwing van de gevel, het lijkt daarom aannemelijk dat de aspiraties vanaf het begin verder reikten.

Men liet geen tijd verloren gaan, want dezelfde dag (7 maart 1670) werd de Bossche schrijnwerker Dirck van der Lith aangesteld om in Holland of Utrecht een meester-steenhouwer te zoeken die de nieuwe voorgevel zou willen aannemen. Hij zou op 31 maart vertrekken, waarbij hij de specifieke instructies kreeg enkele gebouwen van de steenhouwer Pieter Minne uit 's-Gravenhage te inspecteren, waarvan het huis van de koopman Allard Poullaert te Leiden, aan het Rapenburg nummer 6, zelfs bij name werd genoemd.⁷ Minne, die waarschijnlijk reeds in Den Bosch aanwezig was, werd nog vóór Van der Lith's vertrek geconsulteerd over de modernisering van het stadhuis. Samen met Van der Lith stelde hij een bestek op voor de nieuwe natuurstenen voorgevel, dat de 29ste maart door de bouwcommissie werd bestudeerd.⁸ Minne wilde het werk aannemen voor 9000 gulden en hij beloofde voor de winter klaar te zijn. Na het aanbrenge van enkele wijzigingen werd overeengekomen dat Minne voor 8000 gulden aan het werk zou beginnen. De commissie hield zich echter het recht voor het contract tot 14 april te kunnen opzeggen.

Het reisverslag van Dirck van der Lith, die met het bestek en de *afteekeninge* langs enkele steden in Holland en Utrecht ging om daar de *vermaerste meesters* te bezoeken, wordt nog bewaard in het stadsarchief van Den Bosch.⁹ Het verslag bevat waardevolle informatie over de bouwindustrie en wijze waarop men in de zeventiende eeuw dergelijke projecten aanpakte. Van der Lith moest bij elke aannemer informeren tegen welke prijs hij het bestek zou kunnen uitvoeren. Op zijn reis ontmoette hij verscheidene steenhouwers waarvan er enkelen bereid waren vóór 10 april naar 's-Hertogenbosch te komen, om daar met de bouwcommissie verder te praten over de nieuwe gevel.¹⁰ In Dordrecht had hij de steenhouwer Pieter van Coeverden ontmoet die op de tekeningen en het bestek aanmerkte dat er nog enkele verzwaringen moesten worden aangebracht. Verder verklaarde Van Coeverden zich bereid om samen met de steenhouwer Adriaen Schey voor de commissie te verschijnen. Vervolgens vond Van der Lith in Rotterdam een andere steenhouwer, Hendrik Jansz. Verheuck, die ook naar 's-Hertogenbosch wilde komen. In Rotterdam inspecteerde Van der Lith een gebouw van Verheuck en een stadspoort die door Van Coeverden was gebouwd. Over beide gebouwen vermeldde hij dat ze *wel ende loffelijck* gemaakt zijn. Via Delft zette hij zijn reis voort naar Den Haag. Daar aangekomen vernam hij dat de beste steenhouwers reeds overleden waren. Pieter Minne bleek echter in de stad een goede naam te hebben; hij was de voornaamste steenhouwer in Bentheimer zandsteen. De werken die hij van hem bezocht, waren allemaal in orde. Vandaar reisde hij snel verder naar Leiden, waar hij een steenhouwer ontmoette (een naam wordt

Afb. 2. Leiden, Rapenburg 6, huis van Allard Poullaerd, gevel, Pieter Minne, 1668 (foto auteur)

niet genoemd) die zelf de 'durf' niet had voor de opdracht. Maar hij prees wel Pieter Minne en raadde Van der Lith aan om te gaan kijken bij het huis van Allard Poullaerd (afb. 2). Dit huis was volgens Van der Lith eveneens *wel ende loffelijck gemaakt en voorwell gemaakt is opgenomen en gepresen*. De laatste stad die Van der Lith bezocht was Utrecht. De steenhouders daar bleken geen zin te hebben in de opdracht, omdat ze al genoeg werk hadden.¹¹

Na zijn terugkomst controleerde Dirck van der Lith het oude bestek, dat haastig was opgesteld, nog eens op fouten.¹² Met de hulp van de aannemers Van Coeverden, Schey en Verheuck werden er nog enkele wijzigingen aangebracht. De veranderingen leidden ertoe dat de overeenkomst met Minne kwam te vervallen, waarna op 12 april er een nieuw bestek werd opgesteld met de steenhouders uit Dordrecht en Rotterdam.¹³ Zij namen gezamenlijk het werk aan voor 8990 gulden.

Ozinga concludeerde dat door de kortstondige bemoeienis van Minne met het stadhuis zijn aandeel van geringe betekenis moet zijn geweest. Ik veronderstel daarentegen dat, hoewel het werk uiteindelijk niet aan Minne werd gegund, hij toch samen met Dirck van der Lith verantwoordelijk was voor het eindontwerp.¹⁴ Het lijkt er namelijk niet op dat de aannemers Van Coeverden, Schey en Verheuck het ontwerp wezenlijk veranderd hebben. In het verslag van Dirck van der Lith viel te lezen dat Van Coeverden weinig aanmerkingen had op het bestek van 29 maart (Minne, Van der Lith). Hij achtte alleen enkele verzwaringen nodig. Helaas zijn bij de bestekken geen tekeningen bewaard gebleven, maar zowel

het eerste als het tweede contract geeft genoeg houvast om een idee te krijgen van het ontwerp.

Puntsgewijs worden de verschillende natuurstenen onderdelen genoemd die nodig waren voor de façade. Allereerst diende er een borstwering te worden gemaakt. Daarboven kwamen op de middenbouw vier pilasters met Ionische kapitelen. Deze pilasters stonden op basementen met soubasementen. Boven de pilasters moest over de gehele breedte van de gevel een architraaf en een fries komen, terwijl de kroonlijst in hout uitgevoerd zou worden.¹⁵ Als afsluiting kwam daarboven het fronton over de breedte van de middenrisaliet. Ook de schoorstenen waren onderdeel van het bestek van de voorgevel en moesten door de aannemers vervaardigd worden. Verder werd er beschreven dat zij een bordes, een poort met omlijsting en een fronton zouden maken. Bijna alle onderdelen van het tweede bestek komen overeen met het eerste bestek. De verschillen betreffen vooral technische details; alleen voor de dikte van het materiaal zijn er noemenswaardige veranderingen (tabel 1). Aan de onderzijde van de gevel werden de onderdelen door Van Coeverden, Schey en Verheuck zwaarder uitgevoerd dan bij Minne. Verder lieten zij, in tegenstelling tot Minne, de gevel verjongen; de bovenste delen zijn een stuk lichter uitgevoerd dan de ondersten.

	Maten bestek 29 Maart 1670	Maten bestek 12 April 1670
Totale gevel	Hoogte: 53 voet en 6 duim (basis-onderkant kroonlijst) Breedte: 81	Hoogte: 55 voet (basis-onderkant kroonlijst) Breedte: 83 voet
Borstwering	Hoogte: 21 voet Breedte: 81 voet Diepte: 8 duim	Hoogte: ? Breedte: 83 voet
Piedestallijst	Lengte: 95/96 voet Hoogte: 10 duim	Lengte: ? Hoogte: 10 duim
Soubasementen	Hoogte: 9 duim Breedte: 4,5 voet Diepte: 14 a 15 duim	Hoogte: 14 duim Breedte: ? Diepte: 16 duim
Basementen	Hoogte: 16 duim Breedte: 4,25 voet Diepte: 14 duim	Hoogte: 15 duim Breedte: ? Diepte: 15 duim
De schacht van de pilasters	Hoogte: 24 voet Breedte: 3 voet =M Diepte: 10 duim	Hoogte: ? Breedte: 3 voet =M Diepte: 9 duim
Kapiteel	Hoogte: 16 duim Breedte: 4 voet Diepte: 16 duim	Hoogte: ? Breedte: ? Diepte: 12 duim
Architraaf	Lang: 350 voet Hoogte: 17 duim	Hoogte: 16 duim
Fries	Hoogte: 17 duim	Hoogte: 18 duim
Formeel	Hoogte: 6,25 voet Breedte: 30 voet	Hoogte: ? Breedte: ?

Tabel 1. Maten van de bestekken van het stadhuis van 's-Hertogenbosch in de Bossche voet

Afb. 3. 's-Hertogenbosch, stadhuis, voorgevel, detail, overgang tussen voorgevel van Bentheimer zandsteen en de bakstenen zijgevel (foto auteur)

Ozinga lijkt wel gelijk te hebben wat betreft de verbouwing van de rest van het stadhuis. De korte duur van Minnes betrokkenheid bij het werk doet vermoeden dat de voorgevel als een los element ontworpen is. Deze aanname wordt versterkt door de provisorische wijze waarop de gevel verbonden is met de rest van het gebouw (afb. 3). Er is op geen enkele manier gestreefd om de overgang van de hardstenen voorgevel op de bakstenen zijmuren soepel te laten verlopen. Verder lijkt de mogelijkheid dat Minne samen met Van der Lith in een vroeg stadium de ontwerpen heeft geleverd voor de verbouwing van het gehele stadhuis niet aannemelijk, omdat pas op 12 april voor het eerst gesproken werd over het ontbieden van een architect voor *het binnenwerk ende anders buyten aenbestede gevel*. Opvallend in dit verband is echter wel dat de twee nieuwe schoorstenen die voorzien waren aan de achterzijde van het stadhuis, in het bestek van Minne al waren opgenomen (29 maart).¹⁶ Deze twee schoorstenen horen samen met die aan de voorkant bij het ontwerp van de voorgevel. Dit lijkt erop te wijzen dat het concept van de verbouwing verder strekte dan de voorgevel en het is daarom niet onwaarschijnlijk dat Minne en Van der Lith wel bij het ontwerpen van de achtergevel betrokken zijn geweest. Opmerkelijk is de snelheid waarmee men de nieuwe voorge-

vel wilde optrekken. In het contract met de aannemers werden twee data overeengekomen waarop het werk tot een bepaald niveau gevorderd zou moeten zijn.¹⁷ Het gehele werk moest vóór 31 oktober 1670 klaar zijn. Indien de aannemers hieraan zouden voldoen, kregen zij een bonus, zoniet dan hing hun een boete boven het hoofd. Deze regeling moet een enorme stimulans zijn geweest voor de steenhouders om hard door te werken. De clausule is een aanwijzing dat de gevel onafhankelijk van de rest van het stadhuis werd opgetrokken. Immers, het optrekken van al het muurwerk van het hele stadhuis was waarschijnlijk moeilijk te klaren binnen vijf maanden. Toch moet het stadsbestuur van het begin af aan een idee hebben gehad over de omvang van de verbouwing, omdat er veel meer geld vrijgemaakt werd dan er voor de gevel nodig was. De verbouwing was niet zo eenvoudig als bij veel zeventiende-eeuwse stadswonhuizen waarbij alleen de façade vernieuwd werd en de oude constructie achter de gevel, het skelet, hetzelfde bleef. Door deze bouwpraktijk werden huizen herhaaldelijk aangepast aan de mode, terwijl de constructie nog uit de oudste periode van het pand kon stammen. In 's-Hertogenbosch was er echter geen sprake van slechts het inwisselen van een geveltje, want behalve de indeling werd ook de *opbouw sterk gewijzigd*. De drie panden werden namelijk opgetrokken tot hetzelfde niveau. Wat deze veranderingen inhielden, zal hieronder nog besproken worden.

Het ontwerp van de gevel

Het ontwerp van Minne en Van der Lith voor de voorgevel volgt een gangbaar schema, met pilasters op een hoog basement. In de Republiek was dit type al vaker toegepast voor gevels van woonhuizen. Een voorbeeld hiervan is het huis van Poullaardt (Rapenburg 6) in Leiden uit 1668, waar Minne zelf het steenwerk voor leverde.¹⁸ Maar dergelijke schema's konden met hetzelfde gemak voor publieke gebouwen worden gebruikt. Zo koos Willem van der Helm in 1671, enkele jaren na de bouw van het huis van Poullaardt, een nagenoeg gelijk schema voor de Vierschaar van het Gerecht in Leiden. Het schema van het Stadhuis in 's-Hertogenbosch verschilt op enkele punten van het huis van Poullaardt. De pilasterstelling in Den Bosch is beperkt tot de middenrisaliet, die bovendien meer geprononceerd wordt door in z'n geheel verder vooruit te springen. Bij Rapenburg 6 ligt de hele gevel in één vlak, de middenrisaliet is slechts zichtbaar in de sprong van het hoofdstel. Het stadhuis van 's-Hertogenbosch staat wat betreft het beperkte gebruik van pilasters dichter bij enkele ontwerpen van Pieter Post. Post gebruikte het type waarbij alleen de middenrisaliet een pilasterstelling heeft, in twee van zijn ontwerpen voor de buitenplaats Vredenburg (21 juli en 2 augustus 1639).¹⁹ Het uiteindelijke ontwerp week hier weliswaar sterk van af en had wel pilasters over de hele breedte van de gevel, maar enkele jaren later beperkte Post de geleiding met pilasters wel tot de middenrisaliet voor het huis Swanenburg, gemeenlandshuis van het hoogheemraadschap Rijnland (1645) te Halfweg. De inspiratie voor een dergelijke gevelindeling lijkt terug te gaan op het palazzo Capra van

	Vignola	Palladio	Scamozzi	Bestek 29 maart	Bestek 12 april
Architraaf	37½ min.	36½ min.	35 min.	32 min.	34 min.
Fries	45 min.	27 min.	28 min.	36 min.	36 min.
Schacht	8¼ M	8¼ M	7,9 M	8 M	?
Totale lengte pilaster: inclusief basement en kapiteel.	9 M	9 M	8¾ M	9 M	?

Tabel. 2. De verhoudingen van verschillende onderdelen van de Ionische orde, aangegeven in moduul en minuten

Palladio, maar sterker nog op de Villa Verlato in Villaverla van Scamozzi. Het is onmogelijk te zeggen waar Minne en Van der Lith zich in hun ontwerp voor het stadhuis op hebben gebaseerd. Wellicht kenden zij het ontwerp voor Swanenburg door de prentserie die Post in 1654 had laten graveren. Maar het is niet ondenkbaar dat Minne als steenhouwer ook bekend was met delen uit *l'Idée della architettura universale* van Scamozzi. Dit traktaat kende een enorme verspreiding in de Republiek en de invloed ervan is niet makkelijk te overschatten.²⁰

In Den Bosch is niet alleen het gevelschema voor een substantieel deel te herleiden op Scamozzi, maar ook de uitwerking van de architectonische details. De Ionische kapitelen met gespleten voluten onder een hoek van 45 graden zijn oorspronkelijk naar het voorbeeld van Scamozzi, hoewel deze manier om voluten overhoeks te plaatsen na Jacob van Campen in Nederland algemeen werd toegepast. Ook het hoofdstel lijkt in detail, ondanks de afwijkende hoogte van het fries, op het voorbeeld van Scamozzi. De steenhouwer hoeft de kennis voor deze details niet direct uit de theoretische *Idea* van Scamozzi zelf hebben verkregen. Er waren genoeg zuilenboeken met simpele voorbeelden van hoe men de onderdelen moest maken. Om te achterhalen hoe groot de invloed van de Italiaanse proportieeler is geweest, kunnen de verhoudingen van de gevel met Italiaanse canonieke regels vergeleken worden. Hoewel de ontwerptekeningen verloren zijn gegaan, bieden de originele bestekken van de gevel enig houvast. In deze documenten worden de afmetingen van veel onderdelen genoemd, waardoor de oorspronkelijke verhoudingen te reconstrueren zijn. In tabel 1 zijn alle maten verzameld, maar helaas ontbreken van het tweede bestek sommige gegevens, omdat in de tekst naar tekeningen verwezen wordt. Met behulp van de beschikbare maten zijn in tabel 2 de proporties van de onderdelen in de bestekken naast die van de Ionische orde van verschillende Italiaanse architecten gezet. De eerste drie kolommen geven de proporties zoals die beschreven staan in de belangrijke traktaten van Vignola, Palladio en Scamozzi. De schacht van de pilaster heeft bij Minne ongeveer dezelfde proporties als die van Scamozzi. Desondanks correspondeert de totale pilasterlengte meer met Vignola of Palladio.

Helaas valt er geen vergelijking te maken met het tweede bestek, omdat voor de lengte van de pilaster wordt verwezen

naar de verloren gegane tekeningen. Maar uit vergelijkingen van andere onderdelen valt op dat zowel Minne als Van Coeverden, Schey en Verheuck niet de exacte proporties uit één van de traktaten overnamen. De proporties van de architraaf van Minne en die van Van Coeverden, Schey en Verheuck komen het meest overeen met Scamozzi. Het verschil van 2 minuten tussen het eerste bestek en het tweede is misschien te zien als een correctie op het bestek van Minne, want de maat van 34 minuten benadert de 35 minuten van Scamozzi. Het fries lijkt echter in proportie het dichtst bij Vignola te staan, omdat het hoger is dan de architraaf. Toch er is waarschijnlijk een praktische verklaring voor deze verhouding, aangezien de hoogte van het fries aangepast moest aan het houten ruiterspel dat erin werd geplaatst. Hoewel het ruiterspel in Den Bosch pas in 1679 door Jacob Roman werd geplaatst, is het waarschijnlijk dat er een vanaf het begin gepland was; het oude stadhuis had namelijk ook een ruiterspel.²¹ Dat deze praktische afwijking van de canonieke proporties niet in strijd is met de Italiaanse voorbeelden, blijkt uit Scamozzi's traktaat waarin hij in het geval van beeldhouwwerk een hoger fries adviseerde.²² Het is waarschijnlijk dat de afwijkende proporties in de rest van de gevel eveneens het gevolg zijn van praktische overwegingen. Omdat de gevel aangepast moest worden aan de afmetingen van het oude gebouw was een rigide systeem onhandig. De breedte van de totale gevel en de breedte van de middenrisaliet werden bepaald door de oude toestand. Ook de hoogte van de gevel stond nagenoeg vast, omdat de toren van het stadhuis uit 1648-1650 en ook gedeelten van het zadeldak behouden bleven. Deze onregelmatige afmetingen maakten het onmogelijk de gevel te ordenen naar eenvoudige geometrische en harmonische verhoudingen. De breedte van de hele gevel is bijvoorbeeld in het tweede bestek 83 voet, wat overeenkomt met $27\frac{2}{3}$ moduul. Deze onregelmatigheid komt niet voort uit onkunde van de architect, maar uit de pragmatische eis het oude stadhuis te hergebruiken. De architect heeft in ieder geval wel geprobeerd deze onregelmatigheden voor het oog zoveel mogelijk weg te werken.

Het 'binnewerk'

Uit de bouwgeschiedenis blijkt dat de gevel het belangrijkste element van de modernisering was. Zoals in de resolutie van 7 maart te lezen valt, was de voornaamste reden voor de ver-

bouwing van het stadhuis een esthetische. Maar tegelijkertijd moeten er ideeën ontstaan zijn voor een plan dat voorzag in een groter stadhuis met een nieuwe indeling. Al in een vrij vroeg stadium werden concrete stappen genomen door de bouwcommissie om behalve met de gevel ook met de rest van de vernieuwing te beginnen. In de vergadering van 12 april in 1670 waarin het bestek voor de gevel goed gekeurd werd, besloot men tevens *dat men oock eenen vermaerden architect soude ontbieden, om over het binnewerck ende anders buyten aenbestede gevel te hooren ende is de heer Gans versocht van Haerlem te verschrijven eenen genaemt Den Otter, seer in deze konst geestimeerd.*²³ Pas op 22 mei reisde Van der Lith naar Haarlem om te informeren naar de aankoop van het benodigde hout voor het stadhuis. En passant zou hij Den Otter spreken: *ende dat hij in passant tot Haerlem sal sprecken met den Fabryk den Notter over de dispositie van het binnewerck ende ofte het met meerder gemack soude connen geschieden.*²⁴ In zijn rapportage schreef hij dat Adrianus Den Otter bereid was te verschijnen in 's-Hertogenbosch, maar dat hij eerst voor werkzaamheden naar Grave en Kleve moest.²⁵ Hoewel Den Otter uiteindelijk misschien nog wel in 's-Hertogenbosch is geweest, werd ondertussen besloten Claes Jeremias Zn. Persoons uit Rotterdam te ontbieden.²⁶ Zoals Ozinga aannemelijk gemaakt heeft in zijn artikel was het deze bouwmeester en niet Den Otter die verantwoordelijk was voor de aansluiting van het gebouw op de gevel.

Op 27 juni 1670 arriveerde Persoons in 's-Hertogenbosch en moet het werk aan de rest van het stadhuis zijn aanvang genomen hebben.²⁷ Kort daarop werden de plannen aanbesteed, want op 23 juli en op 26 augustus werden twee bestekken opgemaakt met de Bossche houthandelaar Willem van Bree over de eikenhouten balken die nodig waren voor de vernieuwing. Van Bree moest ook veertig 'noordse balcken' (grenenhout) leveren voor de vernieuwde kapconstructie. Opvallend is dat men er rekening mee hield zoveel mogelijk oude materialen her te gebruiken: *In vier kamers van die eerste ende tweede verdiepingen aan de achter gevel zijn daar toe 12 onderbalcken, ende soo die oude minder goet sijn, noch vier nieuwe daar bij te doen langh 25,5 voets...* Hetzelfde gold voor de kapconstructie: *Als boven in de kap ook eenige oude kapbinten in 't nieuwe werk te gebruicken, daar de meester timmerman meest goet op te letten.*²⁸ Tegelijkertijd werden grote hoeveelheden bakstenen aangekocht, die nodig waren voor het muurwerk. Zo werd Hendrick Bijster op 4 oktober 1670 betaald voor een grote partij van bijna 80.000 *mopsteenen*.²⁹ Hij was niet de enige die stenen leverde voor het stadhuis. Pieter van der Sterren leverde eveneens een grote partij stenen in dezelfde periode.³⁰

De werkzaamheden aan de gevel verliepen voorspoedig, want op 9 oktober werd de gevel voltooid. De stad trakteerde de aannemers en de arbeiders op extra drinkgeld. Bovendien kregen de aannemers extra premies boven op de aanneemsom, aangezien zij klaar waren binnen de gestelde tijdslimiet. Het totale bedrag dat ze extra kregen was 1350 gulden.³¹ Na de voltooiing van de gevel verliepen de bouwwerkzaamheden minder soepel, toch het lijkt er niet op dat het werk stil heeft

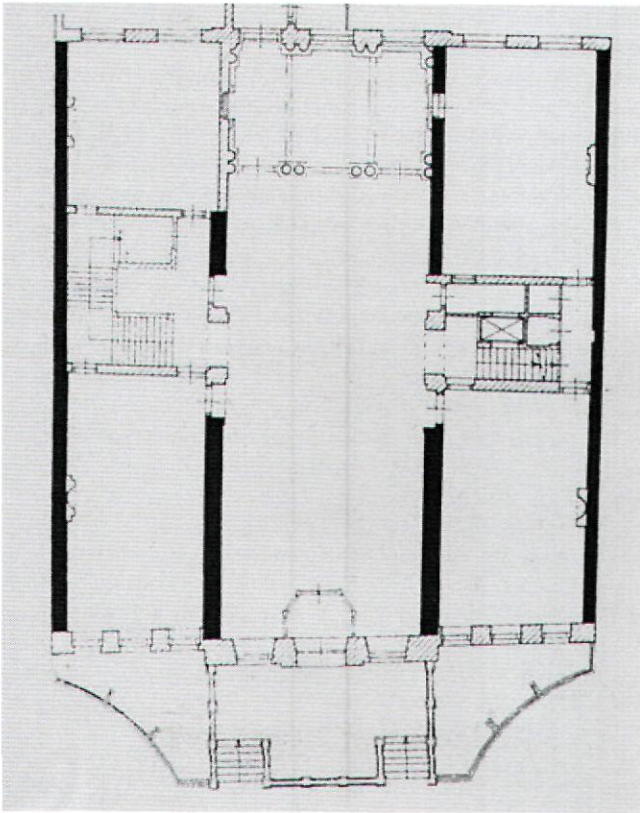
gelegen. Zelfs in het rampjaar 1672 –het jaar dat de troepen van Lodewijk XIV grote delen van de Republiek bezetten– werd er gewoon doorgewerkt. Echter de werkzaamheden zullen vertraging hebben opgelopen doordat de verbouwing meer kostte dan men had berekend. In het kasboek van de pensionaris, Gijsbert van Hamel, valt te lezen dat op 19 mei 1671 de totale uitgaven al meer dan 26.000 gulden bedroegen.³² Daarom werd besloten om nog een keer over te gaan tot uitgifte van lijfrente voor een bedrag van 25.000. In de daarop volgende periode die begon in maart 1671 en duurde tot en met februari 1676 werd dit budget eveneens overschreden. In totaal kostte het stadhuis vanaf 26 april 1670 tot en met februari 1676 bijna 56000 gulden.³³

In 1672 was men zo vergevorderd dat men zich voornamelijk met het interieur hoefde bezig te houden. Uit dit jaar stammen verscheidene bestekken van metselaar Gijsbert van der Lip voor het maken van de binnenmuren. In deze periode werd de moderne indeling gemaakt, want onder de vermelde werkzaamheden wordt ook het openbreken van doorgangen tussen verschillende ruimtes genoemd. Van der Lip beperkte zich niet tot deze grove klussen, maar kwam soms ook al toe aan het afwerken van bepaalde kamers. In juli 1672 hield hij zich bezig met het leggen van de vloer in de 'officiers caemer' en de 'voorsael'.³⁴ Ook de meester timmerman Pieter van der Sterren kreeg de opdracht voor het afwerken van het interieur. Zijn werk bestond uit het maken van de twee trappen, enkele schouwen, omlijstingen van ramen en deuren en de betimmering van de plafonds.³⁵ De belangrijkste werkzaamheden schijnen in het jaar 1672-1673 toch wel voltooid te zijn geweest. De meeste rekeningen in het kasboek van Van Hamel betreffen de jaren 1671-1672. Grote uitgaven in de jaren daarna hebben haast allemaal te maken met eerder uitgevoerde opdrachten.³⁶

Functionaliteit en representatie

Waarschijnlijk kwamen de plannen voor de vernieuwing van het stadhuis voor een belangrijk deel voort uit de behoefte de verschillende bestuurlijke apparaten onder één dak te verenigen. Hierin zal de situatie niet veel verschild hebben van Amsterdam en Maastricht, waar de organen van het stadsbestuur vóórheen ook in verschillende panden ondergebracht waren. Een van de functies die in 's-Hertogenbosch onderdak kon krijgen in het nieuwe stadhuis was het bestuursorgaan van de streek rondom Den Bosch. Deze raad van de vier kwartieren van de Meierij had altijd ergens in een herberg in de stad zitting gehouden, maar vanaf 1673 kreeg de raad een aparte kamer in het stadhuis.³⁷

Vóór de verbouwing van 1670 was de magistraat van de stad gevestigd in verscheidene woonhuizen die in de loop der tijd samengevoegd waren tot stadhuis. Elke keer wanneer het complex te klein was geworden probeerde men het stadhuis uit te breiden met een belendend pand. Het oudste huis, het 'Herenhuis' genoemd, deed sinds 1366 dienst als raadhuis. Sindsdien werden verscheidene panden opgekocht. In de zestiende eeuw waren ook enkele nieuwe gebouwen opgericht

Afb. 4. Plattegrond van het stadhuis van 's-Hertogenbosch, begane grond (uit: C. Kolman, B. Olde Meierink, R. Stenvert, *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant, Zeist 1994*)

die zich bevonden achter het stadhuis, op het zogenaamde 'erf'.³⁸ Waarschijnlijk groeide de administratie van de stad gestaag, want ook in de zeventiende eeuw werd het stadhuis nog uitgebreid. In 1661 werd een woonhuis, de 'Trompet' gedeeltelijk betrokken bij het stadhuis. Deze ruimten werden in 1669 door een galerij verbonden met het 'Herenhuis'.³⁹ Door de groei van het stadhuis door de eeuwen heen was het een ongestructureerde clustering van gebouwen geworden. Met de verbouwing van het stadhuis kreeg het gebouw een systematische ordening, waarbij de drie panden aan de Markt werden samengevoegd zodat een rechthoekige plattegrond ontstond (afb. 4). Hoewel de indeling in drie stroken aansluit op de oorspronkelijke situatie, werd een geheel nieuwe routing ontworpen door het uitbreken van tussenmuren voor het creëren van nieuwe doorgangen. De routes zijn erop gericht een duidelijke scheiding te maken tussen openbare en publieke ruimtes. Bovendien speelt bij de functionele verdeling van de kamers een ordenend principe een rol, dat gebaseerd is op de hiërarchische indeling van bestuursorganen. Ter breedte van de middenrisaliet is er over de gehele lengte van het gebouw op de begane grond de grote zaal. Aan het eind bevond zich de zeventiende-eeuwse vierschaar, bedoeld voor openbare rechtspraak.⁴⁰ Verschillende vertrekken met een minder openbaar karakter bevonden zich aan weerszijden van

de grote zaal. Een precieze reconstructie van de functie van elke kamer is niet mogelijk, maar uit documenten blijkt dat de kamer voor de burgerwacht en de officieren zich naast de ingang van de grote zaal bevond.⁴¹ Halverwege de zaal werden de ingangen tot de twee trappenhuisen geplaatst, waarvan één trap voor ceremonieel gebruik was en één trap als diensttrap functioneerde. De toegang tot de trappenhuisen zijn omwille van de symmetrie recht tegenover elkaar geplaatst, wat nog eens wordt geaccentueerd door de klassieke natuurstenen toegangspoorten met frontispies. De ceremoniële trap leidt naar de openbare vestibule op de eerste verdieping, die in de documenten ook wel als 'wonderplaats' wordt aangeduid. Om deze centrale ruimte waren alle representatieve vertrekken geplaatst, waarvan de mooiste zaal aan de Marktzijde als raadszaal gebruikt werd.

Behalve een nieuw gebouw dat beter beantwoordde aan de functionele eisen van het bestuur, speelde representatie een grote rol. De keuze voor de voorname stijl van het Hollands classicisme was hoogst waarschijnlijk geïnspireerd door de roem van het nieuwe stadhuis van Amsterdam. De leden van het stadsbestuur wilden zich spiegelen aan hun belangrijke collega's in Holland. Een nieuw en representatief stadhuis in een moderne en voorname stijl behoorde haast tot één van de voorwaarden voor een zichzelf respecterende magistraat. Hetzelfde geldt waarschijnlijk ook voor Maastricht, waar de spiegeling aan de Hollandse regenten eveneens een belangrijke rol heeft gespeeld bij de keuze voor het Hollands classicisme.⁴² Beide ondernemingen zijn bovendien opmerkelijk vanwege hun omvang. Amsterdam daargelaten, is Enkhuizen (1686) het enige andere stadhuis in de Republiek dat zich met hen kan meten. De bouw van deze drie voorname classicistische stadhuisen in de zeventiende eeuw lijkt verband te houden met het willen herleven van een verloren gegane glorie van de stad. Maastricht en 's-Hertogenbosch hadden door de 80-jarige oorlog hun autonomie verloren, terwijl Enkhuizen aan het einde van de zeventiende eeuw, door perikelen in de handel haar voorname economische positie kwijt was geraakt.⁴³

's-Hertogenbosch was altijd een van de vier hoofdsteden van het hertogdom Brabant geweest, maar sinds de stad door de Staatse troepen in 1629 veroverd was, werd het een provinciestad aan de grenzen van het land bestuurd door de Staten-Generaal. De toestand moet echter niet te zwart afgeschilderd worden. Op economisch gebied ging het de stad niet veel slechter af dan veel Hollandse steden. Alleen de eerste jaren na de verovering was er sprake van een economische recessie, maar vanaf 1650 stabiliseerde de situatie zich. In de jaren voorafgaande aan de verbouwing van het stadhuis viel er zelfs een lichte economische stijging te ontdekken.⁴⁴ Desalniettemin was 's-Hertogenbosch na 1629 een groot deel van haar politieke autonomie kwijt. Vanaf 1631 tot in 1675 ondernam het stadsbestuur vergeefse pogingen bij de Staten-Generaal het noordelijke deel van Brabant erkend te krijgen als een volwaardige provincie.⁴⁵ Een schilderij van Theodoor van Tulden met daarop een allegorische voorstelling waarin Brabant smeekt te worden toegelaten tot het convent van de

Zeven Gewesten van de Republiek is nog een tastbare uitdrukking van deze politiek. De keuze voor de kostbare verbouwing van het nieuwe stadhuis in een 'geïmporteerde stijl' valt in dit licht te bezien. Het zelfbewuste stadsbestuur wilde een stadhuis dat niet onderdeel was voor de modernste publieke gebouwen in de Republiek (Amsterdam daargelaten). Vandaar dat de architecten en meester-steenhouwer in Holland en Utrecht gezocht werden. Zij waren bekend met de moderne manier van bouwen. De bouwcommissie trof bovendien goede voorbereidingen in het kiezen van een bouwmeester. Zoals beschreven, werd Dirck van der Lith er op uit gestuurd met duidelijke instructies; niet alleen moest hij in enkele belangrijke Hollandse steden informeren naar de beste meester-steenhouwer, maar hij moest ook hun werken ter plaatse controleren. Van der Lith vergat in zijn rapport niet te vermelden wat de reputatie was van de meesters in hun eigen stad. Voor de modernisering van de rest van het stadhuis werd zelfs een *vermaerden* architect ontboden, *seer in deze konst geestmeerd*. Wellicht horen deze bouwmeesters tegenwoordig niet meer tot de bekende architecten van de zeventiende eeuw, maar zoals blijkt uit deze beschrijvingen moeten zij in hun eigen tijd wel enige roem hebben genoten. Over Minne is tegenwoordig niet veel meer bekend dan dat hij tussen 1675 en 1680 in Den Haag een grote steenslijperij met bouwloodsen bezat.⁴⁶ Van der Lith schreef echter dat er in deze stad veel werken van hem waren. Bovendien had hij in Leiden het huis van Allard Poullaerdt gemaakt.⁴⁷ Van de 'vermaarde' architect Adrianus den Otter bezitten we tegenwoordig geen enkele informatie, behalve dat hij stadsarchitect in Haarlem was.⁴⁸ Alleen van Claes JeremiasZn. Persoons zijn er meerdere bouwwerken bekend.⁴⁹

Door de bewuste keuzes van de bouwcommissie vertoont de architectuur van het stadhuis geenszins een provinciaals karakter. Vergelijkbare ontwerpen van Post zijn hierboven al genoemd, maar de compositie van de gevel lijkt bijvoorbeeld ook op een contemporain ontwerp voor een stadhuis uit het tweede boek van Philips Vingboons.⁵⁰ Zowel de tekening als het Bossche stadhuis hebben een kolossale Ionische orde op de middenrisaliet met lege gevelvlakken terzijde. De tekening wordt omstreeks het jaar 1672 gedateerd, terwijl de gevel van het stadhuis in Den Bosch in 1670 ontworpen werd.⁵¹ Hiermee kan niet worden aangetoond dat Vingboons' ontwerp geïnspireerd is op de gevel van het stadhuis van 's-Hertogenbosch. Echter, de vergelijking geldt wel als illustratie van de moderniteit van de Bossche gevel.⁵² Behalve de gevel greep ook de organisatie van de plattegrond terug op vooraanstaande moderne architectuur. De driebeukige indeling van het stadhuis doet sterk denken aan de genoemde plannen van Pieter Post voor Vredenburg, waarbij vooral de gelijkenis met de eerste plattegrond opvalt door de positionering van het trapenhuis ter zijde van de doorgaande zaal.⁵³

De modernisering van Haarlem

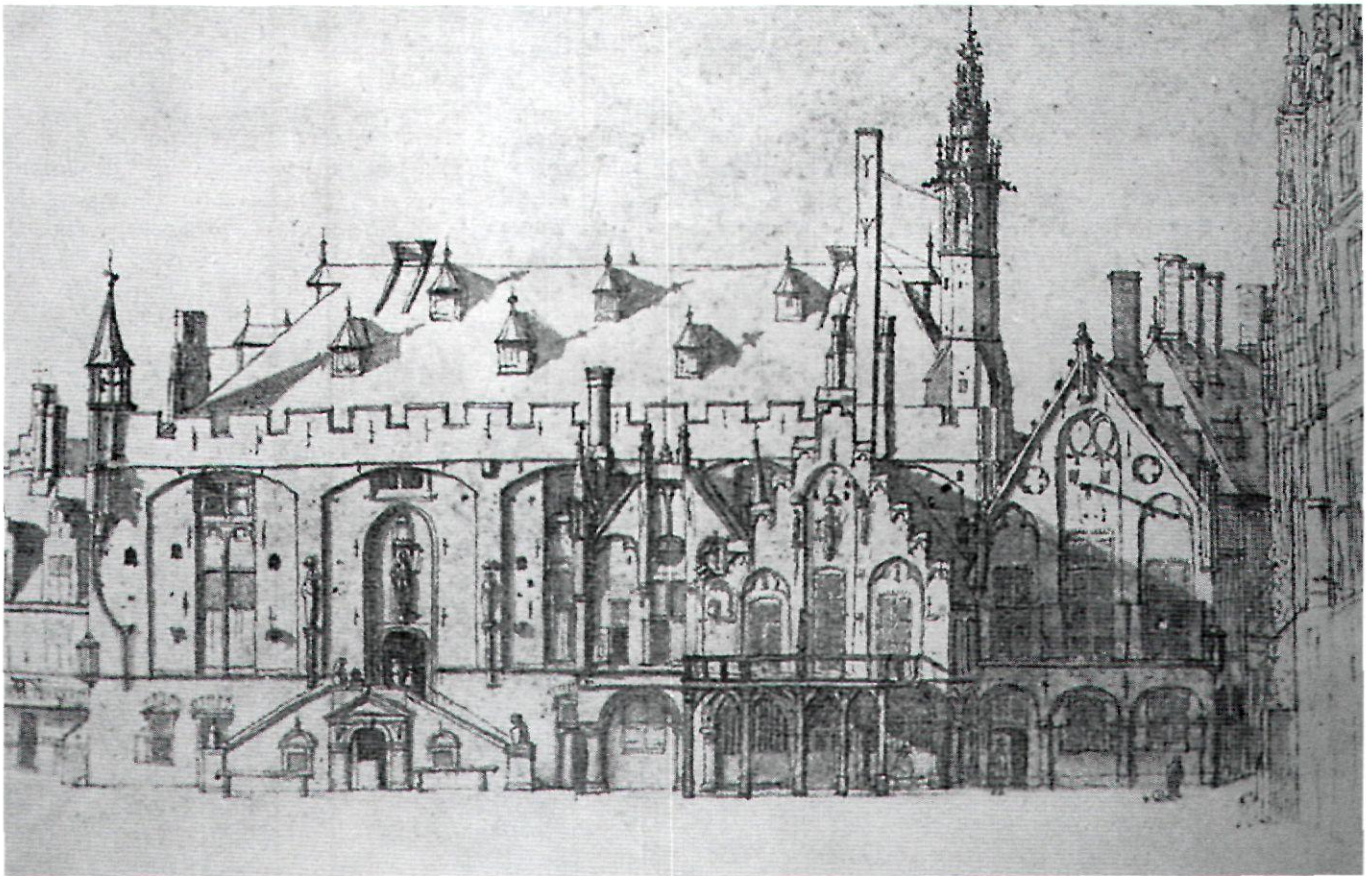
Hoewel de modernisering in Den Bosch behalve de opstand ook de indeling omvatte, lijkt er geen systematisch principe

ten grondslag te liggen aan de proportionering van het gehele stadhuis. Hierin verschilde 's-Hertogenbosch van de stadhuisen in Amsterdam en Maastricht. De afmetingen van deze twee gebouwen berustten op een zeer doordacht driedimensionaal proportiesysteem, waarbij de eenvoudige verhoudingen van de plattegrond tevens bepalend waren voor de maatgeving van de opstand.⁵⁴ In 's-Hertogenbosch valt een dergelijk ordenend principe niet te ontdekken. Echter het ontbreken van een bepaalde maatvoering hoeft niet noodzakelijk het gevolg te zijn van de onkunde van de architecten. Het grote verschil met Amsterdam en Maastricht is dat beide gebouwen *ex-novo* zijn, terwijl er in 's-Hertogenbosch rekening gehouden moest worden met de oude structuur. De verhoudingen van het gebouw werden voor een groot deel bepaald door de oude maten. Het is daarom waardevoller 's-Hertogenbosch met andere zeventiende-eeuwse modernisering te vergelijken.

De vroegste renovatie in de classicistische stijl in de Nederlanden was die van het middeleeuwse stadhuis in Haarlem, waar tussen 1630 en 1633 de Kleine- en de Grote vierschaar door Salomon de Bray werden getransformeerd. Het is een van de eerste voorbeelden van het correcte gebruik van de klassieke orden in Holland. Verstreckende gevolgen voor het

Afb. 5. Haarlem, stadhuis, voorgevel met Kleine- en Grote Vierschaar; gerenoveerd door Salomon de Bray, 1633 (foto auteur)

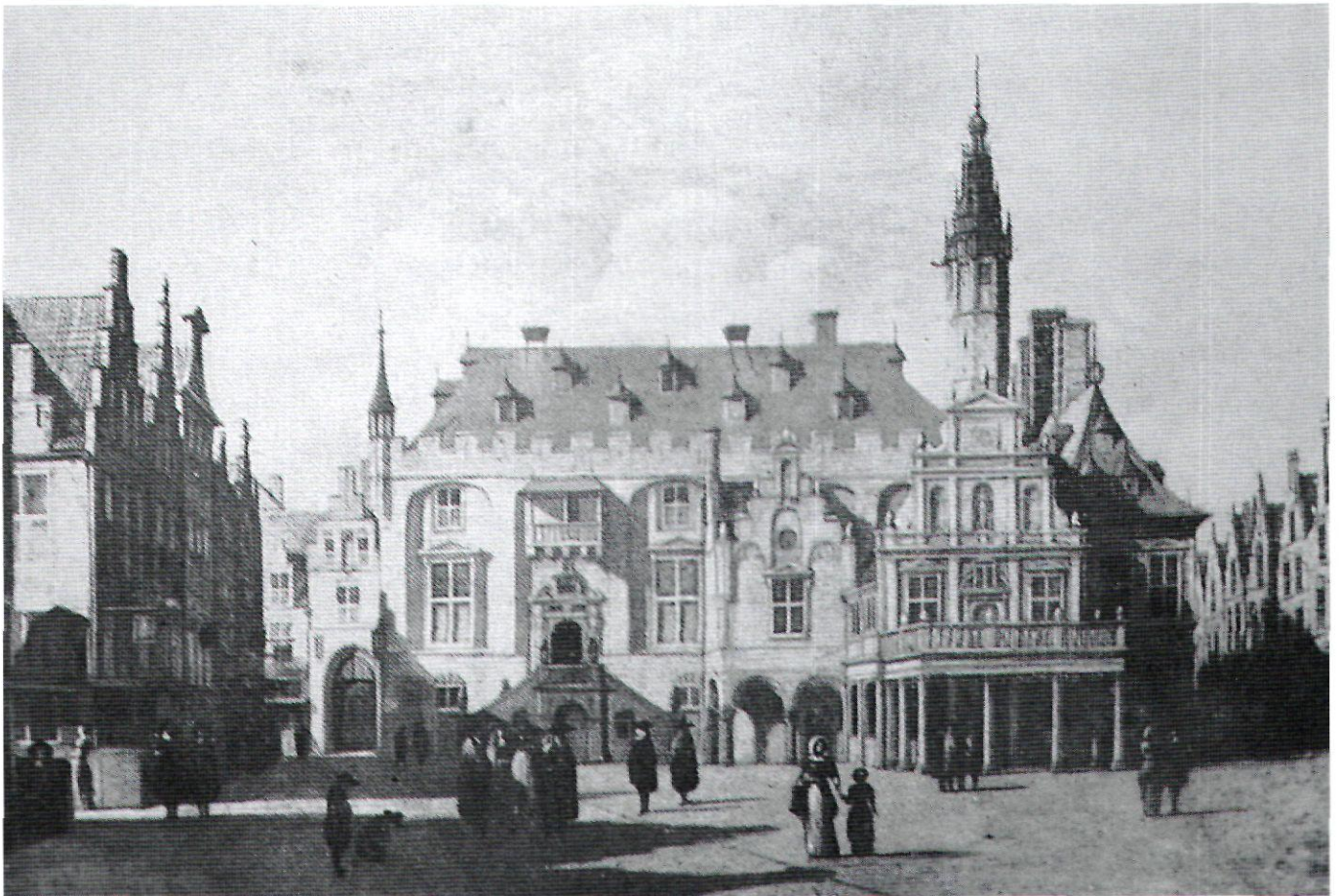

Afb. 6. Haarlem, stadhuis, voorgevel, situatie vóór de renovatie van De Bray, Pieter Saenredam, ca. 1625, gewassen pentekening, 16,9 bij 26,2 cm. (Amsterdam, Stedelijk Museum, uit: Jongens, Phaff, Royaards 1961)

gebouw had dit niet, aangezien de modernisering alleen betrekking had op het uitwendige. De indeling van het stadhuis, dat door de eeuwen heen was uitgegroeid tot een complex met een wirwar aan ruimten, werd nauwelijks gewijzigd (afb. 5). De belangrijkste ruimte, de grote Gravenzaal uit 1370, bleef het knooppunt vanwaar alle andere delen van het stadhuis bereikt konden worden. Zowel de entree, als de Kleine- (1441) en de Grote vierschaar (1468) bevonden zich aan één van de lange zijden van de Gravenzaal, terwijl aan het einde van de zaal de *heerlijke* kamers van de magistraat in de Zijlstraat vleugel (1620-1633) te bereiken waren. Deze vleugel was slechts enkele jaren voor De Brays verbouwing tot stand gekomen onder leiding van Lieven de Key, maar desondanks was er niet naar gestreefd de originele dispositie volgens een rationeel systeem te ordenen.

De tekening van Saenredam uit 1625 (afb. 6) en het schilderij van Berckheyde uit 1671 (afb. 7) geven een goed beeld van de omvang van De Brays modernisering. De vernieuwing lijkt als een soort make-up laag over de oude gevels aangebracht te zijn. De oude gebouwen werden niet volledig afgebroken, maar ten dele ontmanteld, waardoor de vormen van de middeleeuwse gevels nog makkelijk te herkennen zijn. Gotische vensters met spitsbogen werden kruisvensters met

een nieuwe omljsting en fronton, terwijl pinakels werden vervangen door pijnappels. De gevel van de Grote vierschaar kreeg een geleding met pilasterordes, echter de originele indeling van de gevel en de plaatsing van de vensters bleef onaangetaast. Waarschijnlijk werd de nieuwe muur met de dikte van één steen voor het oude gevelwerk aangebracht.⁵⁵ Dat het stadhuis niet onherkenbaar is veranderd, heeft waarschijnlijk te maken met de legendarische status van het oude gebouw. Men geloofde dat het oudste deel nog van de Rooms-Koning Willem II was, die de stad zo vroeg als in 1245 stadsrecht had verleend. In de zeventiende eeuw was men daarom bijzonder trots op het stadhuis. Onder andere de Haarlemse geschiedschrijver Ampzing schreef in 1628 in zijn beschrijving van Haarlem hoe de oude functie van het stadhuis als het hof van de graaf, de stad tot eer strekte.⁵⁶ Behalve stedelijke trots speelden ook politieke belangen een rol in het bewaren van het oorspronkelijke karakter van het stadhuis. In de zeventiende eeuw was politieke macht verbonden aan anciënniteit, waardoor dankzij de vroege verlening van stadsrechten, Haarlem na Dordrecht de tweede plaats in de Staten van Holland bekleedde. Omdat het stadhuis herinnerde aan de ouderdom van Haarlem was een al te ingrijpende vernieuwing van het gebouw niet gewenst.

Afb. 7. Haarlem, stadhuis, voorgevel, situatie na de renovatie van De Bray, Gerrit Berckheyde, ca. 1670, olie op paneel, 31,9 bij 40,3 cm (Londen, National Gallery, uit: Jongens, Phaff, Royaards 1961)

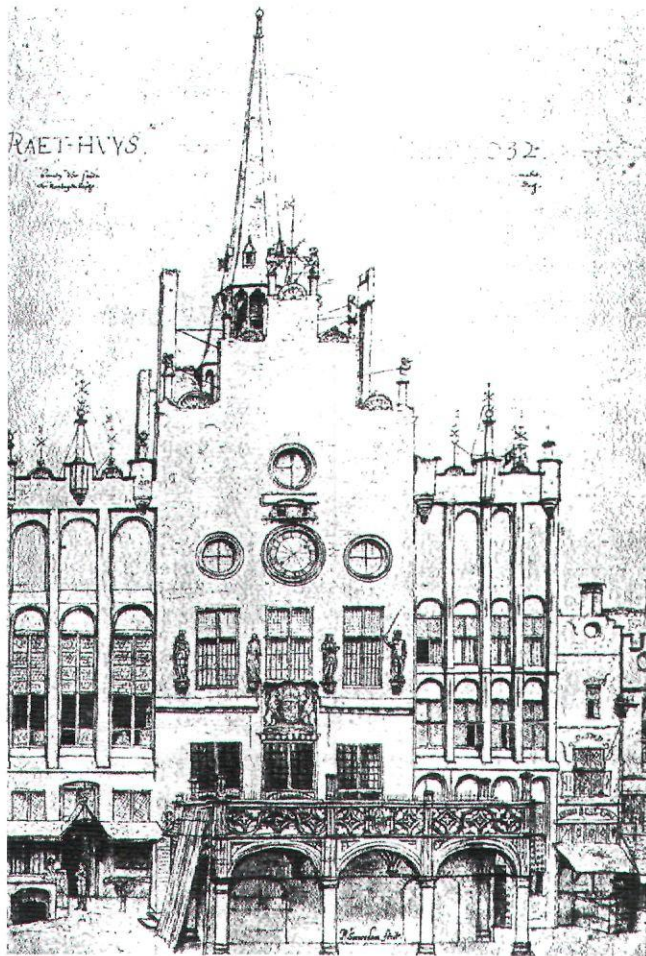
De context van de modernisering; Deventer, Alkmaar en Enkhuizen

In Den Bosch speelde een verwikkeling van historie en politiek geen enkele rol. Juist moderniteit was vereist. In vergelijking met Haarlem had de modernisering van het stadhuis van 's-Hertogenbosch veel verstrekkendere gevolgen, want na de verbouwing was de oude gotische gevel (afb. 8) niet meer te herkennen. Het stadhuis geeft de indruk volledig nieuw te zijn, hoewel men wegens gebleken betrouwbaarheid en om kosten te besparen de fundamenteën en gedeelten van het oude muurwerk hergebruikt heeft.⁵⁷ Het oude stadhuis valt nog wel te herkennen aan de indeling in drie stroken. De middenrisaliet komt in breedte overeen met het oorspronkelijke stadhuis, terwijl de twee zijgedeelten overeenkomen met de aangekochte panden. Ook herkenbaar is de hoogte van het oude stadhuis. Nog steeds is te zien dat in de zoldering veel middeleeuwse eikenhouten balken zijn gebruikt. Omdat de pas gebouwde stadhuistoren opgenomen werd in het nieuwe plan, moest het zadeldak van het middelste pand ook wel voor een groot deel behouden blijven. Deze toren steunt op een constructie van zware eikenhouten balken, maar ten dele ook op

de bekapping zelf. Grote wijzigingen waren daarom niet mogelijk, waardoor de oorspronkelijke hoogte van het 'Herenhuis' bepalend was voor het nieuwe stadhuis.

Ook muurdelen en de oude houten constructie van het binnenwerk bleef bewaard. Op die manier werden de buitenmuren van het oude 'Herenhuis' de tussenmuren in het nieuwe stadhuis (afb. 4). Tijdens de meest recente restauratie kwamen de grote moppen die in de zeventiende eeuw niet meer gefabriceerd werden, tijdelijk bloot te liggen.⁵⁸ De balken voor de vloeren van de verdiepingen van het middelste gebouw werden eveneens hergebruikt. In de ingangshal zijn nog de oude moerbalken te zien.⁵⁹ Bij het ontwerp van de gevel moest daarom rekening gehouden worden met de oorspronkelijke indeling van de verdiepingen. In tegenstelling tot Haarlem, werd er wel voor een nieuwe dispositie van de vensteropeningen gekozen. Om te hoge en smalle vensters te voorkomen, kregen de begane grond en de eerste verdieping elk twee boven elkaar geplaatste vensteropeningen, waardoor de suggestie gewekt wordt van een mezzanine.⁶⁰

Het karakter van de verbouwing in Haarlem is uitzonderlijk, door de betekenis van het oude stadhuis. In andere en latere voorbeelden van zeventiende-eeuwse classicistische moderni-

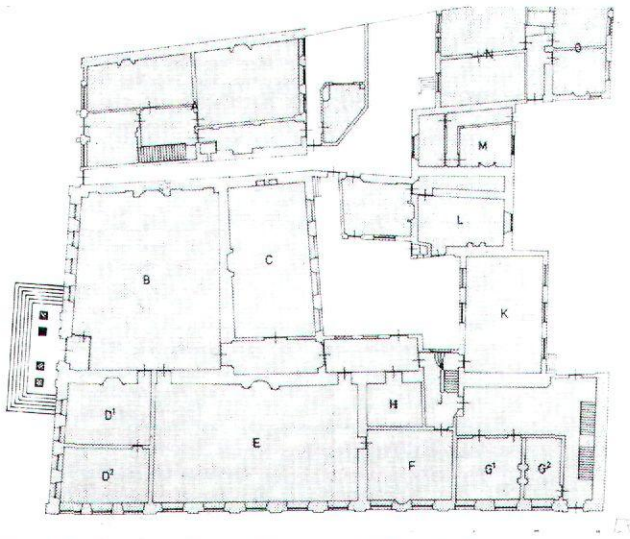
Afb. 8. 's-Hertogenbosch, stadhuis, voorgevel, situatie in 1632, Pieter Saenredam, gesigeneerd en gedateerd 1632, pen en aquarel, 46 bij 31cm (Amsterdam, Rijksprentenkabinet, uit: J. Mosmans, 'Het voormalig stadhuis te 's-Hertogenbosch', *Het huis oud en nieuw 2* (1909))

seringen werd het aanzicht van de gotische stadhuizen rigouzeuzer getransformeerd. In Deventer en Alkmaar werd er net als in Den Bosch beoogd het exterieur onherkenbaar te wijzigen, waarbij de gehele structuur van de gevel werd aangepast. Het Deventer stadhuis werd gerenoveerd in twee fasen, waarbij in de eerste fase de zijgevel van het oude Wanthuis in de nauwe Polstraat door Philips Vingboons in 1662 werd vervangen. De voornaamste reden voor de vernieuwing was de slechte staat waarin het gebouw zich bevond, maar de behoefte aan representatie speelde een even grote rol. In tegenstelling tot 's-Hertogenbosch hield de nieuwe classicistische gevel in Deventer geen rekening met de oude structuur van het gebouw. Vanwege de classicistische harmonieuze proporties koos Vingboons ervoor de oude dispositie van de vensters volkomen te negeren.⁶¹ In plaats van de eerdere indeling in twintig traveeën te handhaven, kreeg de nieuwe gevel er veertien. Maar omdat de bestaande vijftiende-eeuwse kap behouden moest blijven, werd het balkwerk behoorlijk aangepast. Doordat de nieuwe gevel constructieve wijzigingen nodig

Afb. 9. Deventer, stadhuis, voorgevel, Jacob Roman, 1693 (foto K.A. Ottenheim)

maakte, werd ook de binnenindeling veranderd. Vingboons liet de opbouw slopen en verlegde de zoldervloer verder naar boven zodat het mogelijk was een verdieping aan te brengen. Deze ingrijpende vernieuwingen resulteerden echter niet in een nieuwe systematische ordening van het interieur. Ook bij de tweede verbouwing beperkte men zich tot het exterieur. Dertig jaar na Vingboons werd Jacob Roman (1693) gevraagd de nieuwe voorgevel van het stadhuis in Deventer te ontwerpen (afb. 9). Het gaf het gebouw een modern en voornamelijk uiterlijk, maar de modernisering van het interieur bleef beperkt tot het veranderen van de afwerking. Wellicht had de magistraat grotere plannen, maar door financiële problemen werden er geen verdere wijzigingen doorgevoerd.⁶² Hoewel de façade strikt symmetrisch is, volgt de indeling van de kamers achter de gevel de middeleeuwse structuur (afb. 10).⁶³ De plattegrond werd daarbij bepaald door de clustering van de vroegere middeleeuwse huizen. Deze irrationele binnenuitverdeling zorgt voor een onevenwichtige indeling die weinig overeenstemt met het statige exterieur. De eerste ruimte die men in Deventer betreedt is de vestibule, ook wel 'voorplein' genoemd. Maar in tegenstelling tot wat de buitenkant doet vermoeden, komt men in de hoek van de zaal binnen. Vandaar loopt de route door naar een korte smalle gang. Meteen linksaf is de Raadzaal en rechtdoor leidde de gang naar een kleine trappartij vanwaar de kamers op de verdieping te bereiken waren. Merkwaardig is dat het stadsbestuur

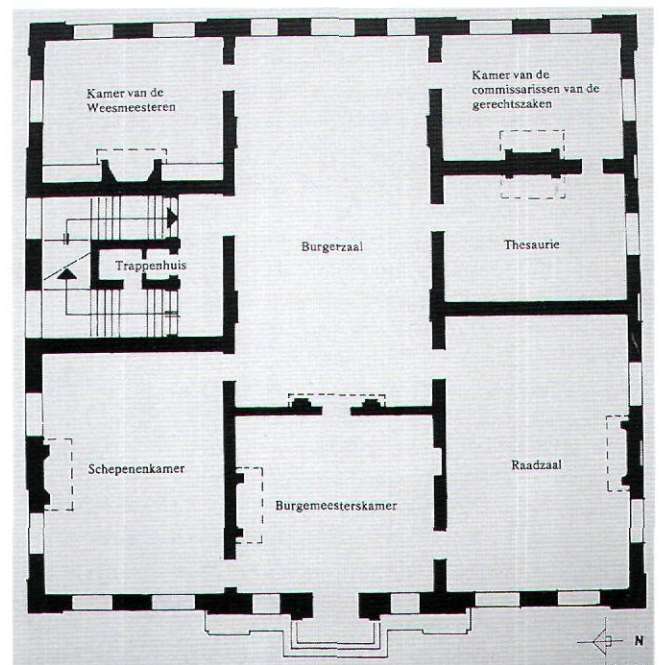

Afb. 10. Deventer, stadhuis, plattegrond (uit: Koch 1981)

het nodig achtte twee van de meest vooraanstaande architecten van de zeventiende eeuw in de arm te nemen voor een opdracht die waarschijnlijk elke handige aannemer in Holland had kunnen voltooien. Hoewel beide gevels prachtige voorbeelden zijn van de Hollandse classicistische bouwkunst, bleef de problematiek van het ontwerp beperkt tot het platte vlak. Het stadsbestuur van Deventer hechtte wellicht een groter belang aan de bekendheid van de architect, dan aan de omvang van de modernisering. In 's-Hertogenbosch, daarentegen, werd mogelijk minder waarde gehecht aan de status van de ontwerper hoewel de opdracht omvangrijker was. Weliswaar had men een vermaerden architect willen ontbieden, maar hij werd niet in het 'mondaine' Amsterdam gezocht. Misschien waren Amsterdamse bouwmeesters te duur of anders werden zij mogelijk, net als in Utrecht, te veel in beslag genomen door werkzaamheden in de eigen stad. Immers met de uitbreiding van Amsterdam werd er rond 1670 volop gebouwd.

Ongeveer gelijktijdig met de tweede transformatie van het stadhuis van Deventer werd er ook in Alkmaar begonnen aan een grote verbouwing van het stadhuis (1694). Bij deze modernisering zouden zowel de voorgevel als het interieur aan bod komen, echter de vernieuwing van de gevel kwam niet verder dan de zuidwesthoek van het stadhuis. Net als in 's-Hertogenbosch en Deventer was het de bedoeling de gevel zo ingrijpend te veranderen dat het oude stadhuis niet meer te herkennen was. De twee plattegronden die zich bevinden in het Regionaal Archief te Alkmaar laten zien welke gevolgen de verbouwing had voor de indeling van de ruimtes.⁶⁴ Toch lijkt het er niet op dat men streefde naar een systematische en volstrekt symmetrische plattegrond. De oude situatie bepaalde de dispositie van het binnenwerk. De verbouwing in Den Bosch is in dit opzicht uitzonderlijk. De modernisering had hier grote gevolgen voor zowel het exterieur als de indeling van het interieur. Dat de organisatie van de plattegrond in 's-

Hertogenbosch niet slechts bepaald werd door de oude verkaveling, volgt uit de vergelijking met de plattegrond van Enkhuizen. Het stadhuis in Enkhuizen, ontworpen door Steven Vennekool, is in tegenstelling tot 's-Hertogenbosch ex-novo, waardoor de keuze voor de indeling van de plattegrond niet werd ingegeven door de bestaande situatie. Toch bezitten beide stadhuizen een soortgelijke indeling. Evenals Den Bosch heeft Enkhuizen een rechthoekige plattegrond die in drie stroken werd verdeeld (afb. 11). Op de begane grond bevindt zich een grote langwerpige zaal ter breedte van de middenpartij, die over de hele lengte van het gebouw doorloopt. Aan weerszijden bevinden zich de dienstvertrekken voor de conciërge, voor de burgerwacht en de officieren, en voor de schout.⁶⁵ Net als in Den Bosch is er halverwege de grote zaal de toegang tot een monumentaal trappenhuis dat leidt naar de vestibule op de eerste verdieping, de Witte- of Burgerzaal. Een verschil met Den Bosch is echter dat een diensttrap, die in Den Bosch de begane grond met de eerste verdieping verbindt, in Enkhuizen ontbreekt. De eerste verdieping volgt dezelfde driedeling als de begane grond, waarbij de middelste strook is verdeeld om de Burgerzaal te scheiden van de burgemeesterskamer. In Den Bosch wordt deze laatste ruimte gebruikt voor de raadszaal, maar in Enkhuizen heeft men gekozen de mooiste kamer te reserveren voor de burgemeesters.⁶⁶ Om de centrale Burgerzaal en de burgemeesterskamer zijn de andere representatieve vertrekken gegroepeerd, vergelijkbaar met de indeling van het Bossche stadhuis. Aan de ene kant van deze twee zalen bevinden zich de kamer van de Weesmeesters en de kamer van de schepenen, terwijl aan de andere kant de kamer van de commissarissen van de kleine gerechtzaken, de thesaurie en de raadszaal zijn geplaatst. De

Afb. 11. Enkhuizen, stadhuis, plattegrond, eerste verdieping (uit Jaarboek voor de monumentenzorg 1992)

duidelijk aan 's-Hertogenbosch verwante dispositie in Enkhuizen, ondersteunt de bewering dat de indeling in 's-Hertogenbosch geen ongelukkig compromis is.

Besluit

De architectuur van het nieuwe stadhuis van 's-Hertogenbosch beschikt niet over de intellectuele diepgang die ten grondslag lag aan de ontwerpen van de stadhuizen in Amsterdam en Maastricht. Zowel in Amsterdam als in Maastricht stond een zeer doordacht driedimensionaal proportiesysteem aan de basis van het ontwerp. De situatie in 's-Hertogenbosch vereiste echter een pragmatische aanpak, waarbij er rekening gehouden moest worden met de bestaande situatie. Doordat de afmetingen van het oude stadhuis voor een groot deel de maten van het nieuwe gebouw bepaalden, was het niet mogelijk om een perfect doordacht proportiesysteem te hanteren als basis voor het ontwerp. Bovendien was het minder aantrekkelijk om een dergelijk systeem te gebruiken omdat het in Den Bosch aan middelen ontbrak om het stadhuis vrij te maken van de omringende bebouwing. Het ontwerp beperkte zich grotendeels tot twee dimensies doordat de aandacht voor de vernieuwing van het exterieur zich alleen richtte op de enige representatieve zijde van het gebouw, namelijk de kant die op de Markt uitkeek. Maar door te kiezen voor een typologie die terug gaat op de Italiaanse villa's, onderscheidde het stadhuis van Den Bosch zich wel door de rationele en moderne ordening van de plattegrond. Vergeleken met andere zeventiende-eeuwse renovaties was de modernisering in 's-Hertogenbosch veel ingrijpender. De veranderingen in Haarlem, Alkmaar en Deventer hadden voornamelijk een decoratief karakter. Terwijl in Haarlem alleen de ornamentiek veranderde en in Deventer de twee nieuwe gevels als een toneelscherm voor het middeleeuwse gebouw werden opgetrokken, werd in 's-Hertogenbosch de middeleeuwse structuur ook aangepast aan moderne behoeften. Er werd niet geprobeerd het stadhuis slechts een nieuwe uitstraling te geven, maar men wilde ook de kern van het gebouw wezenlijk veranderen. Hoewel de opdeling van de plattegrond van het Bossche stadhuis in drie langwerpige stroken ingegeven is door de vorm van de drie middeleeuwse huizen, lukte het de architect niettemin de drie panden een dusdanige samenhang te geven dat het stadhuis ook wat het binnenwerk betreft volledig gemoderniseerd werd.

De nieuwe dispositie van het stadhuis was niet slechts een ongelukkig compromis aan de middeleeuwse situatie, maar bleek een succesvolle systematiek te bezitten. Hoewel er geen aanwijsbare verbanden zijn met het stadhuis van Enkhuizen, kreeg deze laatste een soortgelijke rationele indeling. Kenmerkend voor dit type stadhuis is een smalle langwerpige zaal met daaromheen de dienstvertrekken. Op de begane grond leidde halverwege deze lange zaal een trap naar de vestibule op de eerste verdieping. Deze vestibule had een openbaar karakter en was het knooppunt voor het verkeer tussen alle belangrijke en meer private kamers zoals de burgemeesterskamer en de raadzaal. De ordening was daardoor niet alleen

representatief maar kende ook een goede functionele routing. Men kan daarom stellen dat het stadhuis van 's-Hertogenbosch zich niet alleen kenmerkt door de vernieuwde façade, maar ook door de moderne typologie. Mogelijk was het de behoefte van de Bosschenaren zich te presenteren als een volwaardig lid van de Republiek, dat ertoe heeft geleid dat men minder concessies wilde doen bij de renovatie van het stadhuis dan in de andere zeventiende-eeuwse steden.

Noten

- * De auteur bedankt Koen Ottenheym voor het kritisch doorlezen en becommentariëren van de tekst. Speciale dank gaat ook uit naar Ad van Drunen en de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch voor het bezoek aan het stadhuis tijdens de restauratie. De auteur dankt Ester Vink voor haar hulp bij het archiefonderzoek. Voor de verwijzing naar archiefstukken in het Oud stadsarchief 's-Hertogenbosch wordt de afkorting OSA gebruikt, gevolgd door het inventarisnummer.
- ¹ De uitvoering van het Maastrichtse stadhuis was echter niet geheel volgens de plannen van de architect Pieter Post, waardoor sommige onderdelen onklassieke proporties hebben gekregen. Zie K.A. Ottenheym, 'Het stadhuis te Maastricht van Pieter Post', in: *Een seer magnifick Stadhuys. Tien studies over de bouw en de inrichting van het stadhuis te Maastricht*, Delft 1985, 35-58 en K.A. Ottenheym, 'De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Pieter Post te Maastricht', *Bulletin KNOB* 85(1986), 145-160.
- ² In een eerder verschenen artikel van C.F.X. Smits werd er vanuit gegaan dat het stadhuis in z'n geheel was vernieuwd. C.F.X. Smits, 'Het stadhuis te 's-Hertogenbosch', *Bulletin NOB* 1 (1908), 212-226.
- ³ M.D. Ozinga, 'Het stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn bouwmeester', *Oudheidkundig Jaarboek IV deel 7* (1938), 21.
- ⁴ L. Pirenne, *Van raadhuis tot stadhuis, vier eeuwen uit de bouwgeschiedenis van het stadhuis van 's-Hertogenbosch*, niet-gepubliceerd typoscript uit 1949, aanwezig in het Oud stadsarchief 's-Hertogenbosch. Een systematische studie waarbij de analyse van het gebouw en de rijke hoeveelheid aan archivalische gegevens aan elkaar gekoppeld worden, wordt op dit moment onder de leiding van A. van Drunen door de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch ondernomen. Voorlopig laat een dergelijk arbeidsintensief werk nog op zich wachten en wordt er voor de analyse van de renovatie gebruik gemaakt van de al gepubliceerde gegevens, aangevuld door nieuw bronnenonderzoek.
- ⁵ OSA 3089. Ook in Ozinga 1938, 22.
- ⁶ OSA 290, f. 170v en OSA 3089. Ook in Ozinga 1938, 22.
- ⁷ *Instructie voor Mr. Dirck van der Lith gegeven zijnde door de Heeren gecommiteerden der Stadt 's-Hertogenbosch tot de timmeragie van den Stadthuysse aldaer....* OSA 3090.
- ⁸ *...geexamineerd het bestek van het hartsteen werck van den Voorgevel van het Stadhuys deser Stadt 's-Hertogenbosch opgesteld bij Mr. Pieter Minne woonachtig in 's-Gravenhage, en Mr. Dirck van der Lith schrijnwerker alhier.* OSA 3090. Met hartsteen wordt natuursteen bedoeld en in dit geval Bentheimer zandsteen.

- ⁹ OSA 3089.
- ¹⁰ OSA 3090.
- ¹¹ Opmerkelijk is dat Van der Lith de belangrijkste stad in de Nederlanden oversloeg, terwijl er in Amsterdam rond 1670 veel goede ateliers moeten hebben bestaan. In de instructie van 7 maart werd Amsterdam evenmin genoemd. Helaas wordt nergens duidelijk waarom Van der Lith geen contact met Amsterdamse steenhouders heeft opgenomen en blijft men hieromtrent in het ongewisse.
- ¹² OSA 3089.
- ¹³ OSA 3090.
- ¹⁴ Tot dezelfde conclusie kwamen ook Meischke, Zantkuijl en Rosenberg in R. Meischke, H.J. Zantkuijl, P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1997, 93.
- ¹⁵ De kroonlijst wordt niet genoemd in het bestek, want men wilde die van hout vervaardigen. Alleen de kroonlijst van het middenrisaliet is tegenwoordig van steen. Zie ook OSA 3090 voor de bestelling van het hout voor het lijstwerk aan de buitenzijde. *Memorie van den Eijken balcken in 't Stadt huys als mede de groten lijsten rondsom het selvde Stadt huys*, 26 augustus 1670.
- ¹⁶ OSA 3090. *Noch te maecten op de achtergevel 4 lijsten tot twee schoorsteenen op soodanigen fatsoen en grooten als de teijckeningh uijtwijst, ofte soo het sal aen gewezen worden*.
- ¹⁷ De eerste deadline was op 30 Juni 1670, het werk moest dan gevorderd zijn tot aan de piedestal. Op 31 augustus 1670 hoopte men klaar te zijn tot aan de kapitelen. Zie Pirenne 1949, 69.
- ¹⁸ Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht, deel II: De Papelepel*, Leiden 1987, 316-317.
- ¹⁹ Zeist, Collectie RACM, 038. Voor de plannen voor Vredenburg zie J.J. Terwen, K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669), Architect*, Zutphen 1993, 88-89.
- ²⁰ Zie J.J. Terwen, 'Mag de bouwkunst van het Hollands classicisme 'palladiaans' genoemd worden?', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 33 (1983), 171 en K.A. Ottenheim, 'L'idea della architettura universale in Olanda', in: F. Barbieri, G. Beltrami, *Vincenzo Scamozzi 1548-1616*, Venezia 2003, 133-141.
- ²¹ Zie voor de middeleeuwse situatie; G. Roosegaarde Bisschop, 'Wijzerplaten aan oude gebouwen', *Bulletin KNOB* 64(1965), 144. Bovendien had Claes Adriaenszn. in 1672 reeds zes paardjes gesneden. OSA 3087.
- ²² Vincenzo Scamozzi, *L'idea della architettura universale*, Venezia 1615, deel 2, hoofdstuk 6, 22 (facsimile, 1997). Volgens Scamozzi schreven zijn voorgangers als Palladio dat een 'zuiver' fries lager moet zijn dan de architraaf, hijzelf wijst daarentegen op antieke gebouwen die vaak voor inscripties en beeldhouwwerk een hoger fries hebben. Hij voegt daar aan toe dat dit niets afdoet aan de zuiverheid, maar sterker nog, een goede ontwikkeling is, aangezien het aangenaam is om te zien. (met dank aan Koen Ottenheim).
- ²³ Ozinga 1938, 23.
- ²⁴ Ozinga 1938, 23.
- ²⁵ OSA 3090.
- ²⁶ Ozinga 1938, 23. ...*Claes Jeremiasz. Persoons; Fabrijqmr te Rotterdam te ontbieden, en alhier aen de heeren van het Magistraet te verschijnen...* 6 Juni 1670. OSA 3090.
- ²⁷ R. Bos verwerpt in haar doctoraalscriptie de toewijzing aan Persoons vanwege zijn late betrokkenheid. Volgens haar is het goed mogelijk dat hij de plannen heeft nagezien en verbeteringen heeft aangebracht. Mijns inziens is hij in ieder geval wel verantwoordelijk geweest van de interne dispositie van het stadhuis. R. Bos, *Claes Jeremiasz. Persoons, stadsarchitect van Rotterdam van 1660 tot 1690: een onderzoek naar Persoons' positie in de Rotterdamse stadsfabriek en zijn belangrijkste werken*, doctoraal scriptie, Utrecht 1999, 59.
- ²⁸ *Conditien ende besteck waer naer dhr van Bree Coopman binnen deser Stadt aengenomen heeft het Eijckenhout noodig tot het vernieuwen vant' Stadhuys deser Stadt 's-Hertogenbosch te bouwen... En Memorie van den Eijken balcken in 't Stadt huys als mede de groten lijsten rondom het selvde Stadt huys*. OSA 3090. Op 14 augustus had Van Bree 2000 gulden ontvangen voor het geleverde 'Eijcken hout'. Zie het kasboek van Gijsbert van Hamel, OSA 3086.
- ²⁹ Hendrik Bijster leverde een andere keer, op 6 januari 1671, nog zo'n partij stenen. Zie het kasboek van Gijsbert van Hamel, OSA 3086 en *Raeckende de Timmeragie van den Stadthuijse der Stadt Shertogenbosche* OSA 3088.
- ³⁰ OSA 3088. Pieter van der Sterren werd betaald op 30 september 1670. Een andere betaling voor een geleverde partij steen werd op 21 oktober 1671 gedaan. OSA 3087.
- ³¹ Pirenne 1949, 69.
- ³² OSA 3086.
- ³³ Dit is vergeleken met het bedrag uitgegeven voor de nieuwbouw van het imposante stadhuis van Enkhuizen een redelijk grote som geld. Het totaal bedrag dat uitgegeven werd in Enkhuizen was iets meer dan 77.000. Maar dit stadhuis was dan ook ex-novo. Zie J. Theunisz, *Het Stadhuis te Enkhuizen, uit de opkomst en val eener Hollandsche koopstad*, Assen 1927, 61.
- ³⁴ *Rekeningen van Ghijsbert der Lip metselaer gedaen aan den opbou' van het stadt huys aan het leggen van vloer in de voorsael en inde officiers caemer... het op ruymen van saal en andere nootzakelijke arbeid behint de werkdag -4-juli 1672*. OSA 3087.
- ³⁵ Zie de bestekken van 18 november 1672, *Bestek ende Conditien waer naer de Uw. Edel Aghtbare heeren deser Stadt van 's-Hertogenbosche van meeninghe sijn te besteden, het arbeids-loon van dit nabeschreven timmerwerck*. OSA 3087.
- ³⁶ OSA 3087.
- ³⁷ Pirenne 1949, 55. In een bestek opgemaakt met Gijsbert van der Lip (20 januari 1673) werd gesproken over de *Streekcamer boven de burgherwagt*. Waarschijnlijk bevond de kamer voor de raad van de vier kwartieren van de Meierij zich op de eerste verdieping, in de buurt van de raads- en burgermeesterskamer. OSA 3087.
- ³⁸ A. van Drunen, 'Plaats van de Bossche stadhuizen', *Bossche Bladen* 3 (2002), 75-79.
- ³⁹ Pirenne 1949, 34-35.
- ⁴⁰ Dit lijkt een traditionele opstelling te zijn, want al eerder in het vroeg 17de-eeuwse stadhuis van Hendrick de Keyser te Delft was de vierschaar aan het eind van de zaal geplaatst. Zie A. de Groot, 'Het stadhuis van Delft, aspecten van zijn bouw- en restauratiegeschiedenis', *Bulletin KNOB* 83(1984), 13.
- ⁴¹ In verscheidene bestekken opgemaakt met de meester-timmerman en de metselaar worden enkele kamers bij naam genoemd. Echter deze opmerkingen geven nog geen volledig beeld over de indeling

- van het stadhuis. OSA 3087. Zie ook noot 37.
- ⁴² Zie Ottenheim 1986, 145-160.
- ⁴³ Voor de verslechterende economische situatie van Enkhuizen zie Theunisz 1927.
- ⁴⁴ Zie voor de economische situatie van de stad 's-Hertogenbosch, T. Kappelhof, 'Laverend tussen Mars en Mercurius, demografie en economie', in: *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle 1997, 55-78.
- ⁴⁵ J. Hoekx, B. Jacobs, B. Looper, 'De Stadtstaat. Politiek, bestuur en rechtspraak', in: *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle 1997, 103.
- ⁴⁶ H.P.R. Rosenberg, *Dwarsweg-weg, ontstaan verval en herstel van een historisch stadsdeel in Den Haag*, (Vom-reeks 5) Den Haag 1992, 55.
- ⁴⁷ In de literatuur wordt meestal de architect Willem van der Helm verantwoordelijk gehouden voor het ontwerp van Rapenburg 6. Terwen schreef dit gebouw aan hem toe, omdat het volledig aansluit bij de gevel van Van der Helms Vierschaar (1671) in Leiden. J. J. Terwen, 'De architectuur van het Hollands Classicisme in Leiden', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht, deel II: De Papelepel*, Leiden 1987, 22. Zijn verklaring waarom Minne in verband met dit gebouw wordt genoemd in de Bossche archieven, is dat hij verantwoordelijk was voor de uitvoering. Minne zou ingeschakeld zijn, nadat Willem van der Helm het ontwerp had ingeleverd, omdat Van der Helm zelf geen tijd had. Lunsingh Scheurleer, Fock, Van Dissel 1987, 316-317. De toeschrijving van Rapenburg 6 aan Van der Helm is uitsluitend gebaseerd op de gelijkenis met gevel van de vierschaar. Deze komt inderdaad sterk overeen met het huis van Allard Poullaerd. Maar Rapenburg 6 werd drie jaar eerder gebouwd. Het is heel goed denkbaar dat Van der Helm zowel in 1668 als in 1671 hetzelfde gevelschema heeft gebruikt. Maar het is ook mogelijk dat hij een gevelschema heeft gebruikt voor de Vierschaar, dat al eerder door Minne was toegepast. Ik veronderstel dat het gebouw beter aan Minne valt toe te schrijven. De toeschrijving aan Van der Helm lijkt namelijk gebaseerd op de gedachte dat zo'n monumentaal pand niet door een relatief onbekend meester gemaakt kan zijn. En in dezelfde denktrant kan men beweren dat een architect als Van der Helm nooit een gevelschema van een aannemer als Minne overgenomen zou hebben voor zijn eigen vierschaar. De status quo van onderzoek is echter te gering om zo'n bewering te kunnen staven. Het is namelijk onduidelijk hoe architecten en aannemers in de 17de eeuw elkaar beïnvloeden. In de Gouden Eeuw werd geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen aannemer en architect en vaak was de ontwerper tegelijk de aannemer. Bij het ontbreken van andere aanwijzingen lijkt me dat Minne zowel ontwerper als aannemer is geweest van Rapenburg 6.
- ⁴⁸ Ozinga heeft nog moeite gedaan de architect Den Otter te identificeren, tot een bevredigend resultaat heeft dat niet geleid. Ozinga 1938, 25 noot 4. Het zou goed kunnen dat hij familie was van de Haarlemse landmeter en architect Erasmus den Otter, die betrokken was bij de noordelijke uitleg van Haarlem in de 17de eeuw. Zie voor Erasmus den Otter; E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek, 1580-1680*, Maarssen 1978, 325 noot 116.
- ⁴⁹ Ozinga 1938 en Bos 1999.
- ⁵⁰ Philips Vingboons, *Tweede deel van de afbeeldsels der voornaemste gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*, Amsterdam 1674, 72.
- ⁵¹ K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678) Architect*, Zutphen 1989, 104.
- ⁵² Een dergelijk schema werd ook gebruikt voor publieke gebouwen en buitenhuizen. Al eerder werd een vergelijkbare compositie door Arent van 's-Gravensande toegepast voor de Sebastiaansdoelen in Den Haag (1636). Vergelijk ook de tekening van Vingboons voor een niet nader aangeduid landhuis (Philips Vingboons, *Tweede deel van de afbeeldsels...*, 70) met het Bossche stadhuis. Met name de overeenkomsten tussen de vensterindelingen die een mezzanine suggereren op de begane grond en op de eerste verdieping, zijn opvallend. Zie voor een bespreking van de tekening, Ottenheim 1989, 104.
- ⁵³ Zie Terwen, Ottenheim 1993, 88-89.
- ⁵⁴ Ottenheim 1985, 46-51.
- ⁵⁵ P. Jongens, H.E. Phaff, C.W. Royaards, *Het stadhuis van Haarlem, algemeen restauratieplan*, Haarlem 1961, 44.
- ⁵⁶ S. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*, Haarlem 1628. Zie W.G.M. Cerutti, *Het stadhuis van Haarlem. Hart van de stad*, Haarlem 2001, 47.
- ⁵⁷ Zie ook Ozinga 1938, 20.
- ⁵⁸ Met dank aan Ad van Drunen. Ozinga had de moppen ook eerder opgemerkt en volgens hem hebben de moppen afmetingen van 26,5 bij 6,5 en 27 bij 7 cm, Ozinga 1938, 20.
- ⁵⁹ Ozinga 1938, 21.
- ⁶⁰ Deze oplossing werd al eerder toegepast in het stadhuis van Amsterdam.
- ⁶¹ J.J. van Nijendaal, 'De bouwgeschiedenis van het Deventer Stadhuis in het tijdvak 1650-1979', in: A.C.F. Koch, *In en om het Deventer Stadhuis*, Deventer 1982, 81.
- ⁶² Van Nijendaal 1982, 83.
- ⁶³ H.F.A. Rademaker, 'De restauratie van het Deventer Stadhuis', in: A.C.F. Koch, *In en om het Deventer Stadhuis*, Deventer 1982, 104.
- ⁶⁴ Voor de verschillende vernieuwingen aan het stadhuis in de 17de eeuw zie, J. van der Hoeve, L. Wevers, 'Behoud gaat voor vernieuwing. Bouwhistorie van het stadhuis van Alkmaar', in: *Onse heerlijke Stadt-huys binnen Alckmaer*. De geschiedenis van het stadhuis van Alkmaar, Alkmaar 2004, 54-65.
- ⁶⁵ Theunisz 1927, 67-68.
- ⁶⁶ Het is mogelijk dat deze verschuiving te maken heeft met een veranderende hiërarchische verdeling binnen het stadsbestuur. Meer onderzoek zou op dit gebied gewenst zijn.

De geschiedenis van een herenhuis te Beverwijk

Karianne Vozza-Vandenbroucke

Het huis op Breestraat 101 te Beverwijk is een van de weinige panden aan de hoofdstraat met een intacte woonhuisgevel (afb. 1). Het hoekhuis lijkt zich met haar strakke achttiende-eeuwse uiterlijk afzijdig te houden van de winkeldrukte en het straatlawaaï. Deze 'houding' sluit aan bij de functie die het pand de afgelopen 80 jaar heeft gehad: de pastorie van de in de achtertuin gelegen St. Agathakerk. In enkele decennia is

het strenge pastoorshuis veranderd in een levendig centrum, waar vooral parochianen aanbellen.

Breestraat 101 is een Rijksmonument geworden wegens haar "ingang met een door vazen bekroonde pilasteromlijsting. De voorgevel afgedekt door een met twee vazen bekroonde lijst op consoles" en een "houten dakkapel in Lodewijk XV-stijl"¹, maar de bescherming die dit statuut heeft gebracht, behelst

Afb. 1. Breestraat 101 met de St. Agathakerk op de achtergrond (foto K. Vandenbroucke)

ook een belangrijk interieur. Het interieur bevat verschillende alledaagse details die zelden op deze wijze bewaard zijn. Daarom is het huis een bijzonder studieobject om te leren over bouwen en wonen door de gegoede burgerij in een kleine provincie stad in de achttiende eeuw.

Dit artikel is een synthese van de afstudeerscriptie *The St. Agatha vicarage Beverwijk, a restoration and a renovation plan*, die de auteur schreef tot het behalen van de postgraduaat Master of Conservation of Historic Towns and Buildings aan het Raymond Lemaire International Centre for Conservation². In het onderzoek is de bouwhistorie van het huis bestudeerd door vanuit een breed perspectief steeds verder in te zoomen.

Beverwijk

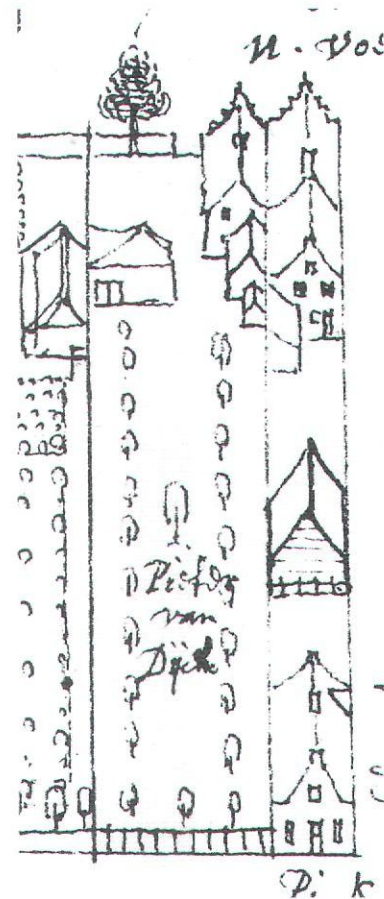
Beverwijk is ontstaan als overslagplaats tussen de scheepvaartroute via het IJ en de weg van Haarlem naar Egmond. Rond 1276, toen Beverwijk de rechten verkreeg een interregionale weekmarkt te houden, werd een nieuwe en grotere marktstraat aangelegd evenwijdig aan de kust van het Wijkermeer: de Breestraat.³

De kleine handelsnederzetting bloeide in de veertiende en vijftiende eeuw, maar had het zwaar te voorduren in de 80 jarige oorlog, waarin ze keer op keer werd geplunderd en verwoest. Na de laatste verwoesting in 1576 stonden slechts 9 huizen, een halve kerk en de muren van het gemeentehuis en de lakenhal overeind. In de Gouden Eeuw van Holland was Beverwijk snel terug opgebouwd. Het oorspronkelijk stratenpatroon werd aangehouden, maar door de snelle wederopbouw verkreeg het stadje meer orde en harmonie. Het werd een trekpleister voor rijke Amsterdamse kooplieden, die er in de zomer op ongeveer twee uur zeilen van de hoofdstad verbleven in hun buitenhuizen.⁴

Gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw slibde het Wijkermeer langzaam dicht. Toen het in het begin van de negentiende eeuw onbevaarbaar was geworden, droogde hiermee ook de belangrijkste bronnen van inkomst van Beverwijk op: de handel en de buitenhuizen.⁵ De opening van het Noordzeekanaal in 1873 en de aanleg van de spoorlijn tussen Haarlem en Uitgeest in datzelfde jaar bracht nieuwe perspectieven. Door de ontwikkeling van IJmuiden is Beverwijk opnieuw een centrum van regionale betekenis geworden, met een exponentiele bevolkingsgroei.⁶

Twee huizen in de zeventiende eeuw

De eerste betrouwbare plattegrond van Beverwijk na de verwoesting van de stad door de Spanjaarden is getekend door Daniel van Breen in 1648 en 1649. Het is een zeer gedetailleerd plan waar alle huizen in vogelvlucht op staan.⁷ Bij dit plan hoort een schetsboek waarin Daniel van Breen zijn voorbereidende schetsen en metingen heeft opgetekend.⁸ Uit deze schetsen blijkt dat op de huidige kavel van Breestraat 101 in 1649 twee huizen stonden langs de Breestraat en een aan de Achtermeerstraat, elk met een verschillende eigenaar.⁹ Beide huizen aan de Breestraat hebben een trapgevel aan de straat-

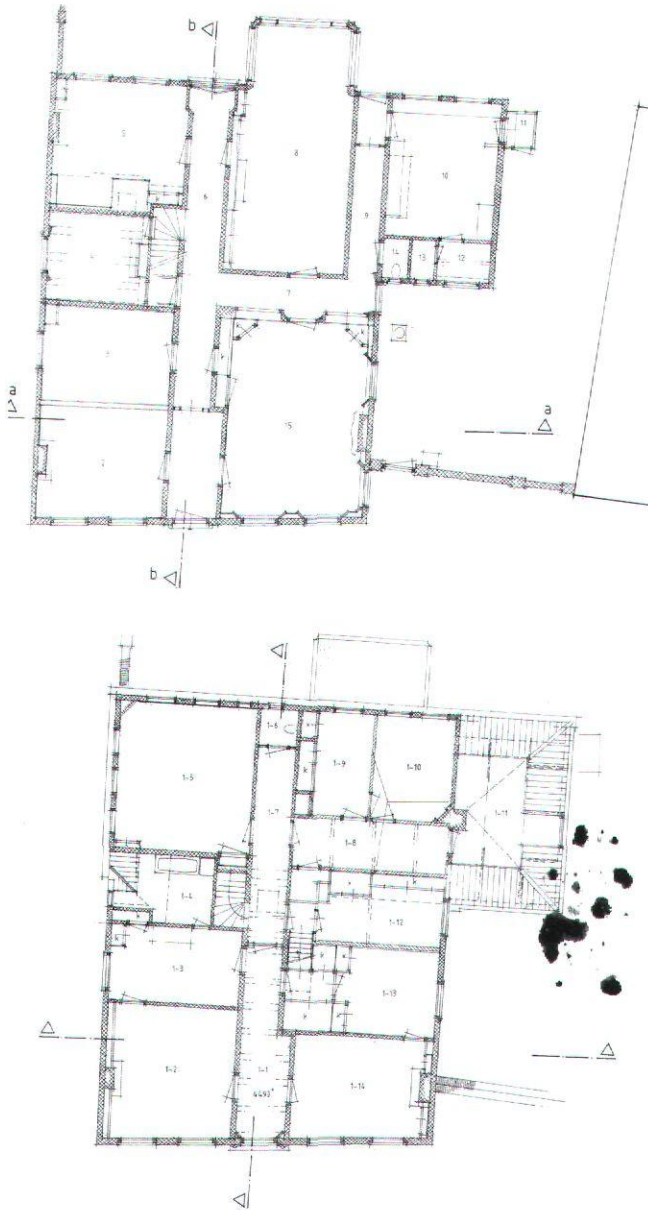
Afb. 2. Detail van blad 7 van schetsboek van Daniel van Breen met percelen die huidige Breestraat 101 beslaan (Van Venetien 1974, 23)

zijde en een achterbouw, dat bij het hoekhuis is uitgegroeid tot een achterhuis (afb. 2). Bij de kavel van het andere huis aan de Breestraat staat als naam van de eigenaar 'Pieter van Dijk' en op diens kavel stond een populier die, tot spijt van Daniel van Breen, in 1650 werd gekapt.¹⁰ Bij de kavel van het huis aan de Achtermeerstraat staat Pi. K., maar het is niet bekend waar dit naar verwijst.¹¹

Van deze huizen is behalve deze schets niets bekend, maar Daniel van Breen heeft in 1649 een ander huis van Beverwijk meer in detail getekend, namelijk de Franse school aan de Meerstraat, gebouwd in 1609. Hoewel dit een school is, is het gebouw duidelijk een combinatie van twee lange en smalle huizen met een voorkamer en een binnenhaard. Omdat Beverwijk in de eerste jaren van de zeventiende eeuw zo snel en harmonieus opgebouwd is en omdat de huizen van Breestraat 101 dezelfde gevels lijken te hebben als deze school, kan men er van uit gaan dat de huizen ook een dergelijk grondplan hadden – wat overigens meer algemeen een typische plattegrond was voor een woonhuis aan het begin van de zeventiende eeuw. De voorkamer was hoog en werd vaak gebruikt als werkplaats. Boven (een gedeelte van) de binnenhaard kon een opkamer zijn, waardoor deze twee lagere leefvertrekken

makkelijker te verwarmen waren. Een kelder diende voor opslag en in de uitbouw bevond zich de keuken.¹²

Als we naar het grondplan (afb. 3 A en B) kijken van het huidige pand Breestraat 101 vallen drie dingen op waardoor de zeventiende-eeuwse oorsprong van het plan vermoed kan worden: Ten eerste zijn er twee evenwijdige gangen in het achterste gedeelte van het huis, waarvan er een overbodig lijkt; ten tweede is de voordeur niet precies in het midden van de voorgevel; ten derde heeft het huis drie achteringangen – een aan elk uiteinde van een evenwijdige gang en een voor de keuken. Als het huidige pand in de achttiende eeuw gebouwd

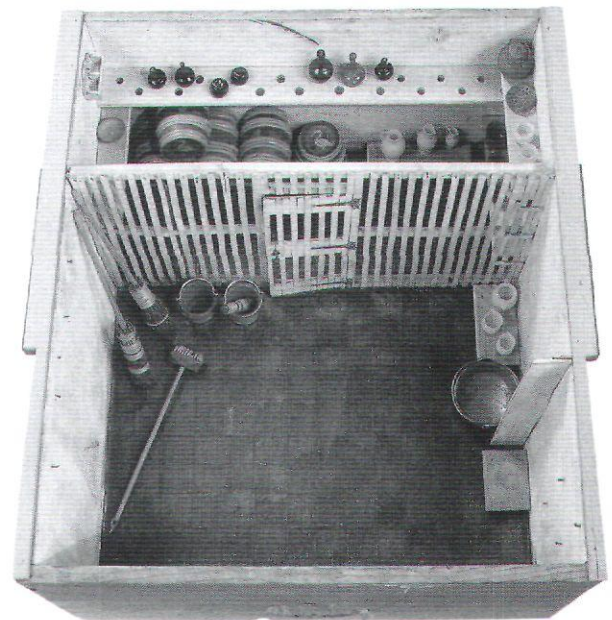
Afb. 3. A. Begane grond. Naar Braaksma&Roos 1997; B. Verdieping. Naar Braaksma&Roos 1997.

was op een lege kavel, zou een centrale voordeur leiden naar een enkele, centrale gang en zouden er – afgezien van de keukendeur – een centrale of twee symmetrisch geplaatste achterdeuren zijn. Enkel kijkend naar het grondplan kan al geconcludeerd worden dat er enkele zeventiende-eeuwse bouwdelen geïncorporeerd kunnen zijn in het achttiende-eeuwse huis.

De bouwsporen in het huis laten echter meer zien. Het tegelwerk en de inrichting van de kelder van Breestraat 101 in de huidige staat (afb. 4) komen bijvoorbeeld sterk overeen met dat van de kelder van het poppenhuis van Petronella Oortman

Afb. 4. De inrichting van de kelder met tegelvloer lijkt op de kelder van het poppenhuis van Petronella Oortman (foto K. Vandenbroucke)

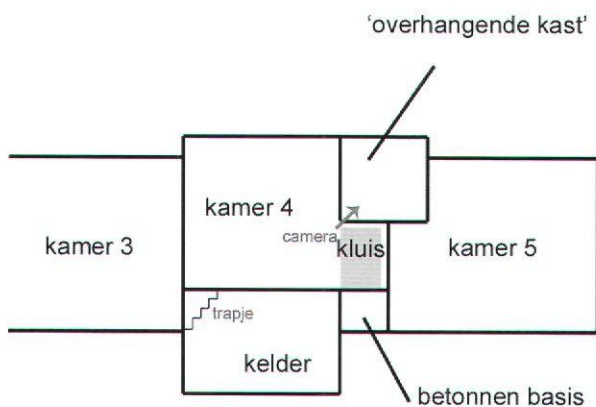

Afb. 5. Kelder van het poppenhuis van Petronella Oortman. (afbeelding poppenhuis Fock 2001, fig.121)

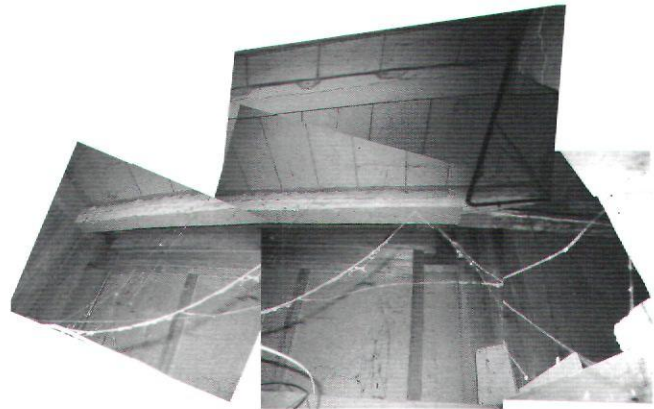
uit 1686-1690 (afb. 5). Dit hoeft geen onmiddellijke aanwijzing te zijn dat de kelder ook werkelijk uit de zeventiende eeuw stamt, omdat er weinig bekend is over de uitvoering van eenvoudige kelders in latere tijden. Boven de kelder is een opkamer (kamer 4, zie afb. 3 A en B plus afb. 7), die aansluit bij het niveau van de vijfde traprede van de hoofdtrap. In de kelder is de onderkant van een tweede, kleinere trap te

Afb. 6. Trapje in de kelder, schijnbaar van voorkamer naar opkamer, maar in beide kamers geen aansluiting (foto K. Vandenbroucke)

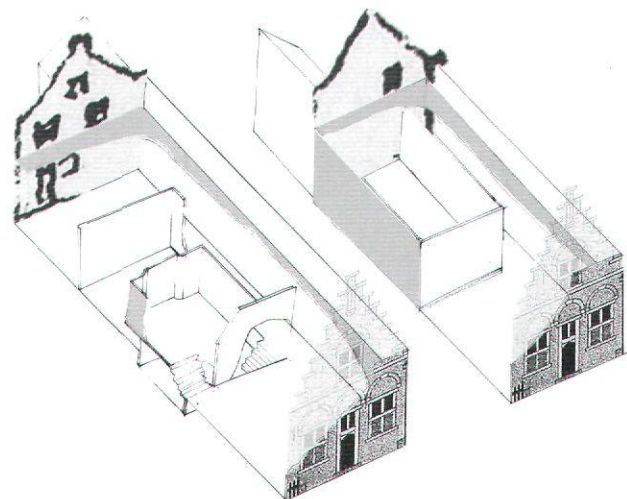

Afb. 7. Schematische doorsnede kamers 3 (voorkamer), 4 (opkamer), 5 (tuinkamer) en kelder

Afb. 8. Binnenkant van 'overhangende kast' tussen opkamer en tuinkamer (foto's K. Vandenbroucke)

zien (afb. 6), die vanaf de voorkamer (kamer 3) naar de opkamer leidt, maar waarvan noch in de voorkamer, noch in de opkamer sporen van aansluiting of toegang zijn. Vanuit de opkamer was misschien ook een verbinding naar de tuinkamer (kamer 5): Tussen de opkamer en de tuinkamer is een ruimte waar nu een kluis in staat en die is afgetimmerd aan voor- en achterzijde. Door een camera tussen de wand en de kluis te plaatsen, konden enkele foto's genomen worden die een beschilderd balkenplafond laten zien en een moderne betimmering aan de zijde van de tuin (afb. 8). Op een balk staan ook enkele eigennamen en de jaartallen 1892, 1901 en 1924 geschreven. Het meest interessante van deze ruimte is echter haar positie: Als een soort overhangende kast was er via deze ruimte contact mogelijk tussen de opkamer en de tuinkamer. Wellicht waren er in het verleden luiken tussen de twee kamers en was er onder deze overhangende kast in de tuinkamer een bedstee.

Afb. 9. Hypothese mogelijke indeling van de twee zeventiende-eeuwse huizen (tek. auteur)

De inrichting van de kelder, de opkamer - met trap naar de voorkamer en overhangend naar de tuinkamer -, en de mogelijke bedstee in de tuinkamer zijn bouwsporen die aantonen dat er inderdaad nog zeventiende-eeuwse bouwelementen aanwezig zijn in het achttiende-eeuwse huis. Gebaseerd op het iconografisch onderzoek en de bouwsporen is een schets gemaakt van een mogelijke indeling van de twee zeventiende-eeuwse huizen die op de plek hebben gestaan waar nu Breestraat 101 staat (afb. 9).

Gegoede achttiende-eeuwse burgerij

In het begin van de achttiende eeuw was Beverwijk een bloeiende regionale handelsstad met eigen nijverheid. Zo begon ene Pieter Laurensz Stelt in die periode een succesvolle azijnmakerij aan het Slangenwegje. Zijn zoon Lourens Joannes Stelt, geboren in 1736¹³, heeft op een gegeven moment voldoende fortuin vergaard om de twee percelen te kopen op de hoek van de Breestraat en de Bloksteeg en er zijn huis te bouwen. Het is zeker dat het achttiende-eeuwse huis na 1729 gebouwd is, want op de kaart in het Zegenpralet Kennemerlant uit dat jaar staan nog twee smalle huizen getekend op die plek.¹⁴ Lourens stierf in 1784 een paar maanden voor zijn zoon Pieter Stelt 18 jaar werd, die daarna samen met zijn moeder de azijnmakerij voortzette. Pieter Stelt werd een van de rijkste inwoners van Beverwijk en was van jongs af aan geïnteresseerd in politiek. In 1811 werd hij aangesteld als burgemeester en had als een van zijn eerste taken Napoleon welkom te heten toen deze door Beverwijk reisde. Hij bleef burgemeester tot zijn dood in 1823.¹⁵ Waarschijnlijk was het Pieter Stelt die Breestraat 101 spoedig na de bouw geheel heeft ingericht en het de allure en aanzien gaf van de goeude achttiende-eeuwse burgerij.

Het huis geeft aan de buitengevels een statige achttiende-eeuwse indruk door de met vazen bekroonde pilasteromlijsting van ingang en voorgevel en de Lodewijk XV-dakkapel. Ook verschillende achttiende-eeuwse interieur-elementen zijn nog overduidelijk aanwezig. Het meest indrukwekkend zijn de hal (ruimte 1), de gang (ruimte 6 en 7) en de voorkamer aan de rechter zijde (kamer 15). De hal en de gang hebben gedecoreerde stucwerk plafonds met een patroon van bloemen en strikken (afb. 10). Het rechte lijstwerk heeft een asymmetrisch beëindigend ornament en rijk geornamenteerde kopstukken. Boven alle deuren, die symmetrisch aan weerszijde van de gang liggen, en op het wandvlak tegenover de trap zijn gestuukte bovendeurstukken met ornamenten in de vorm van bloemen, fruit, strikken, schalen, muziekinstrumenten, tuingereedschap en urnen.

Deze simpele Rococo, die het neoclassicisme vooraf ging, vindt men ook terug in het plafond van de voorkamer (kamer 15, afb. 11), dat weliswaar zwaarder lijstwerk heeft en rijker gedecoreerde hoekstukken met symbolen voor Recht, Handel, Godsdienst en Oorlog. In deze voorkamer wordt de aandacht echter getrokken door de beschilderde behangsels die in houten lijstwerk en lambrisering zijn gezet (afb. 12). Vijf grote

Afb. 10. Decoratief stucwerk in de hal (RDMZ 1957)

schilderingen tonen geïdealiseerde Nederlandse landschappen. Op sommige is in de achtergrond een kerktoeren zichtbaar, die lijkt op de kerktoeren van de Grote Kerk te Beverwijk. Tussen en naast de vensters zijn zes smalle doeken aangebracht met guirlandes, bloemen en andere voorwerpen met een verschillend thema per doek: Poëzie en Schilderkunst, Muziek, Bouwkunst, Beeldhouwkunst en Wetenschap of Industrie. Sommige van de panelen van de lambrisering zijn niet van hout maar van doek. De reden hiervoor is onduidelijk, maar het is mogelijk dat deze ook gedecoreerd waren en later zijn overgeschilderd in dezelfde kleur als het timmerwerk.¹⁶ De lambrisering en het overig timmerwerk is nu roze, maar onder afschilferende verf en losgekomen latten is een mintgroene verf te zien. Zonder verder kleurhistorisch onderzoek is het niet te zeggen wanneer het timmerwerk is overschilderd. De kwaliteit van de beschilderde behangsels is hoog, maar de conditie van het doek zelf is slecht. Het doek is op verschillende plaatsen gescheurd, omdat de opspanning niet meer goed is. Door het verlies aan spanning – of juist als oorzaak hiervan – komt het doek op verschillende plaatsen los in de hoeken. Het schilderwerk zelf vertoont craquelé, verfverlies en het vernis is verkleurd.

Boven de vijf deuren bevinden zich grisailles waarvan de twee boven de kasten Bacchus en Ceres afbeelden en de

Afb. 11. Decoratief stucwerk in rechter voorkamer, symbolen voor Godsdienst (foto K. Vandenbroucke)

andere drie putti, die verschillende objecten vasthouden en daarmee symbool staan voor Vrede, Handel en Voorspoed. Twee van de grisailles zijn gesigneerd met J.L. Augustini met daarbij op de ene 'pincit' en op de andere 'fecit'. Jacobus Luberti Augustini (1748-1822) was een leerling in de studio van zijn vader, Jan Augustini (1725-1773), die onder meer behangsels heeft vervaardigd voor kasteel Assemburg nabij Beverwijk in 1767 en voor het landgoed Oud-Amelisweerd nabij Utrecht, die gedateerd zijn tussen 1770 en 1780. Mogelijk hebben vader en zoon samengewerkt voor de behangsels van Breestraat 101.¹⁷

Naast deze in het oog springende overblijfselen van de achttiende eeuw, zijn er ook bouwsporen waarvoor men langer moet kijken of, soms letterlijk, een kast voor moet openen. Dit laatste geldt voor de inbouwkasten in de muren tussen de mooie voorkamer en de gang (ruimtes 6 en 7). Uit de detaillering van het hang- en sluitwerk en de brede houten delen

blijkt dat deze kasten uit de achttiende eeuw stammen en dus tegelijk gemaakt zijn met de kamer en de gang en zich nog steeds in de originele staat bevinden. De binnenkant van de inbouwkasten onder de schuine van het dak in de kamer boven de keuken (kamer I-11) toont dezelfde detaillering en deze zijn dus waarschijnlijk uit dezelfde periode.

In de opkamer halverwege de trap (kamer 4) bevindt zich een ingebouwde secretaire met opstand (afb. 13). De decoratie van deze bijzondere kast is miniem, maar dit versterkt juist het beeld van functionaliteit van dit gebruiksvoorwerp. De kast sluit qua maat en uitvoering aan bij de houten lambrisering en luiken van deze kamer. Dezelfde uitvoering van luiken en lambrisering is te vinden in de mooie voorkamer en bij de ramen van de gangen op de begane grond (ruimte 7) en op de eerste verdieping (ruimte I-1), die dus allemaal nog in de originele staat van de achttiende eeuw zijn. Het is interessant dat deze bouwsporen terug te vinden zijn op zeer

Afb. 12 Wand rechter voorkamer met beschilderde behangsels, lambrisering en grisailles (foto's K. Vandenbroucke)

verschillende plekken in het huis: vooral het feit dat de lui-ken en de lambrisering bij het raam op de eerste verdieping niet zijn veranderd sinds de achttiende eeuw is verbazingwekkend als men bedenkt hoezeer deze verdieping verbouwd is geweest in latere bouwfases.

Het zijn in de eerste plaats de volumetri van het pand en de indeling en de decoratie van de gevels die verwijzen naar de achttiende-eeuwse architectuur. Behalve de grote dakkapel aan de achtergevel zijn er geen sporen gevonden die er op wijzen dat het volume van het huis is aangepast sinds de bouwtijd. De ramen zelf zijn op drie exemplaren na allemaal al eens vervangen, maar de plaatsing van de ramen en deuren is niet veranderd. De voorgevel met omlijste voordeur en kroonlijst op de gevel, beide bekroond met vazen, geeft een wat strenge indruk en neemt afstand van de straat. De bredere achterdeur daarentegen is overdadig gedecoreerd met Rococo details en heeft binnendeuren achter de glazen panelen. De vraag rijst waarom juist de achterdeur een rijkere, en daardoor belangrijkere indruk maakt dan de voordeur. Men moet echter bedenken dat deze zijde naar de haven gekeerd was, dus waar de rijke Amsterdamse kooplieden en families aankwamen, en ook naar de azijnmakerij van de familie Stelt – waardoor het huis de connotatie krijgt van een directeurswoning.

Magere jaren in de negentiende eeuw

Pieter Stelt stierf kinderloos in 1823 en het huis en de azijnmakerij kwamen in het bezit van de Van Waterschoot van der Gracht familie. Hoewel er tijdens dit onderzoek geen documenten gevonden zijn die eenduidig aangeven op welke manier het huis van de ene familie naar de andere overging, zijn er wel aanwijzingen: ene Joanna Stelt van Lidt, azijnmaakster, trouwde in 1818 met Joannis Petrus Andreas van Waterschoot van der Gracht. Nadat Joannis in 1820 stierf, hertrouwde Joanna in 1826 met zijn jongere broer Wilhelmus Joannes Cornelius van Waterschoot van der Gracht, maar stierf jong en kinderloos in 1837.¹⁸ Het is waarschijnlijk dat Joanna Stelt van Lidt een nicht was van Pieter Stelt, de azijnmakerij van hem heeft geërfd en dat deze door haar huwelijk in het bezit kwam van de Van Waterschoot van der Gracht familie. Wilhelmus' zoon Jacobus Josephus Wilhelmus – geboren in 1841, uit het tweede huwelijk van Wilhelmus met Antonia Henrica Schermer in 1839 – erfde het huis in 1879¹⁹ en verkocht het in 1920 aan de St. Agatha parochie.²⁰

In het huis bevinden zich weinig resten van de Van Waterschoot van der Gracht periode. De economie was algemeen ongunstig in Holland en in Beverwijk in het bijzonder door het dichtslibben van het Wijkermeer. Daardoor werd er wei-

Afb. 13. *Secrétaire in opkamer (foto K. Vandenbroucke)*

nig gebouwd of verbouwd, maar paste men eerder de decoratie van het interieur aan aan de laatste mode of er werden nieuwe meubels gekocht.²¹ In de twintigste eeuw is de eerste verdieping verschillende malen verbouwd, dus sporen van eventuele aanpassingen van de negentiende eeuw aan de slaapverdieping – bijvoorbeeld voor nieuwe normen voor hygiëne – zijn verloren gegaan.

Slechts twee onderdelen zijn mogelijk te herleiden tot de negentiende eeuw: ten eerste zijn de deuren die uitkomen op de gang van de begane grond gehout aan de gangzijde (ruimtes 6, 7 en 9). De houtimitatie is zeer gedetailleerd en van hoge kwaliteit en zou van het begin van de negentiende eeuw kunnen zijn. Ten tweede kan uit de indeling en detaillering

van een aantal ramen afgeleid worden dat ze uit de negentiende eeuw stammen, maar om hierover uitsluitsel te hebben is meer gedetailleerd bouwhistorisch onderzoek nodig.

De meest duidelijke nalatenschap van de Van Waterschoot van der Gracht familie is echter niet in het huis te vinden, maar daarbuiten. Op de kadastrale kaart van Beverwijk uit 1832²² heeft de tuin nog dezelfde omvang als de samenvoeging van de twee smalle lange kavels aan de Breestraat van de zeventiende-eeuwse kaart van Daniel van Breen. De tuin bij het huis dat in 1920 door de Van Waterschoot van der Gracht familie is verkocht, beslaat echter een veel groter stuk grond.

Huidige St. Agatha pastorie

Die grote tuin was de reden dat de St. Agatha parochie Breestraat 101 heeft gekocht in 1920. De St. Agathakerk aan de Peperstraat uit 1837 was te klein geworden door de explosieve bevolkingsgroei ten gevolge van de ontwikkeling van het IJmond gebied. De parochie was op zoek naar een groot stuk grond voor een nieuwe kerk. In 1924 werd de huidige St. Agathakerk gebouwd naar het ontwerp van Josephus en Pierre Cuypers in de achtertuin van Breestraat 101. In datzelfde jaar werd het woonhuis verbouwd tot pastorie. In het archief van de pastorie zijn tekeningen teruggevonden van de verbouwing, die ondertekend zijn met "De Architecten, Amsterdam Oktober 1923". Het interessante van deze tekeningen is dat grafisch en met tekst is aangegeven wat de voorgestelde veranderingen waren: de plannen leveren dus ook informatie over de staat van het huis bij aankoop.

De belangrijkste verandering aan het huis in 1924 was de toevoeging van een grote dakkapel in het midden van de achtergevel. Hierdoor werden de kamers aan de rechterzijde van de gang achteraan op de eerste verdieping groter en bruikbaar (kamers I-9 en I-10). In deze zone is de verdeling van de kamers uit 1924 nog steeds dezelfde.

Op de begane grond is in 1924 structureel nauwelijks iets veranderd. Het is interessanter om na te gaan hoe de begane grond er toen uitzag in vergelijking met de huidige situatie. Tussen de twee voorste kamers aan de linker zijde van de gang (kamers 2 en 3) was bijvoorbeeld een timmerwerk wand met schuifdeuren, waar nu een verdeelwand staat. In de tuinkamer aan de linkerzijde (kamer 5) waren grote vaste kasten onder de overhangende kast, die eerder besproken is. De tuinkamer in het midden van het huis (kamer 8) had schuifdeuren naar een zeshoekige veranda en er was een open haard. Waar vandaag de dag het toilet is (ruimte 14), was in 1924 een voorhal voor het toilet, dat zich toen bevond in de kleine ruimte die nu een kast is bij de bijkeuken (ruimte 13). Dit verklaart waarom in deze twee ruimtes dezelfde marmeren tegels op de vloer liggen, wat voor een keukenkast niet logisch is. Op de wanden van het huidige toilet, het voormalige toilet en de bijkeuken (ruimte 12) zijn witjes van 13 x 13 cm. Deze tegels dateren, evenals de marmeren vloeren, waarschijnlijk uit de achttiende eeuw.

Naast deze uitgebreide plannen zijn ook twee kleinere renovatieprojecten teruggevonden in het archief van de St. Agatha

pastorie: een uitbreiding van de grote dakkapel in 1939 en de verbouwing van de veranda in 1956. Bij het plan van 1939, getekend door de architect G.J.W. Langendijk, zijn ook een directiebegroting en verschillende inschrijfbegrotingen teruggevonden. Het plan voorziet in een uitbreiding van de dakkapel naar beide zijden, maar uit de directiebegroting en de inschrijfbegrotingen is te begrijpen dat enkel de linker zijde van de gang het echte project was (kamer I-5). De meest rechter zolderkamer (kamer I-11) zou middels een apart contract opgedragen worden, maar dit is nooit gebeurd.

Op het plan voor de verbouwing van de veranda (kamer 8) uit 1956 zijn de oude en de nieuwe situatie naast elkaar getekend en enkele principedetails voor de nieuwe structuur. In deze verbouwing werd de muur tussen de kamer en de veranda doorgebroken en de veranda zelf vervangen door een rechthoekig volume om zo een grotere kamer te verkrijgen; volgens het opschrift op het plan om een werkkamer te maken voor de deken. In 1991 werd in deze werkkamer een kapel ingericht toen de gemeenschap te klein werd om de kerk elke dag van de week geopend te houden. Ongeveer tegelijk met de inrichting van de kapel werd in de kamers aan de voorzijde van de eerste verdieping (kamers I-1 tot en met I-4, I-13 en I-14) een onafhankelijk appartement ingericht voor de pastoor, terwijl de rest van de pastorie (semi-) openbaar werd voor activiteiten van de gemeenschap.

Conclusie

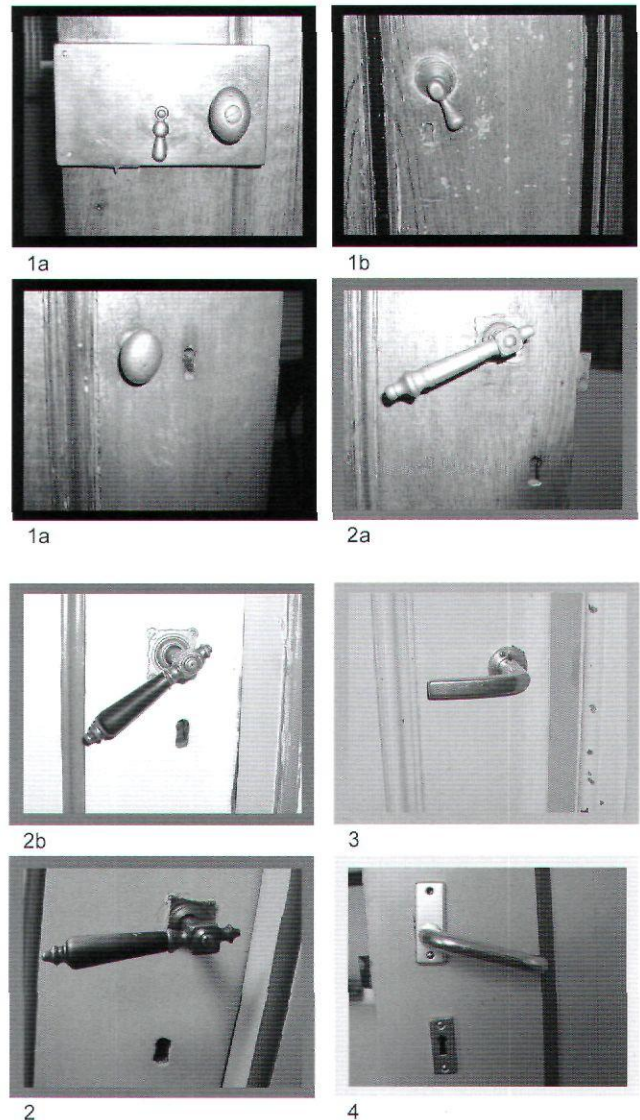
Breestraat 101 te Beverwijk was in oorsprong een doorsnee herenhuis van een kleine regionale hoofdstad dat waarschijnlijk in de tweede helft van de achttiende eeuw haar huidige vorm heeft gekregen. Het interessante is de staat waarin het huis aan ons is overgeleverd. Natuurlijk zijn de decoraties in de gang en de mooie voorkamer waardevol, maar het zijn juist de gewone, alledaagse details die zelden in originele staat worden aangetroffen, zoals de inbouwkasten, de vaste secretaire in de opkamer en de manier waarop de overblijfselen van de twee zeventiende-eeuwse huizen gecombineerd zijn tot een achttiende-eeuws huis.

Bijlage

Inventaris van deurklinken

Een van de onderdelen van het bouwhistorisch onderzoek was het inventariseren van bepaalde bouwkundige elementen en details. Zo zijn bijvoorbeeld alle deurklinken gefotografeerd, gegroepeerd per type en is op de plattegronden aangegeven welke types deurklinken op welke deuren voorkomen. Hoewel een deurklink een element is dat makkelijk vervangen kan worden, blijkt deze inventarisering toch een instrument te zijn voor het groeperen van ingrepen.

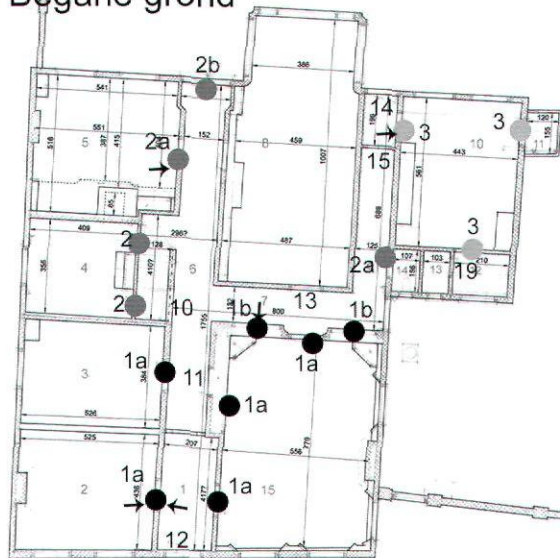
Op de plattegronden is te zien dat de deurklinken van de keuken op de begane grond alle drie tegelijk vervangen zijn, waar-

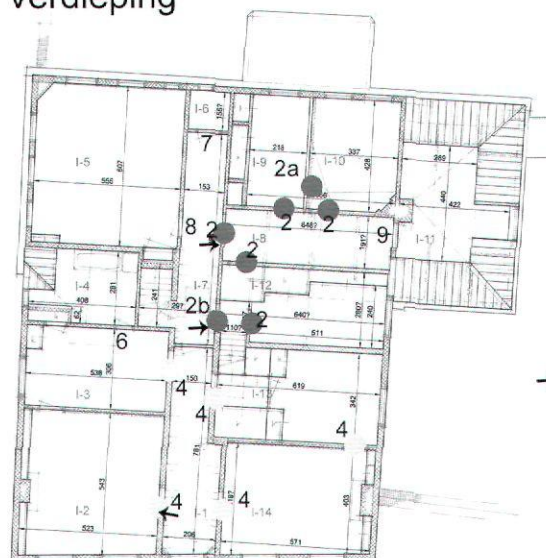
schijnlijk bij een uitgebreide opknaptbeurt van de keuken. Ook bijna alle deurklinken van het zelfstandige appartement op de eerste verdieping zijn van hetzelfde type, dus vervangen op het moment dat deze kamers verbouwd werden tot appartement.

Het is interessant dat de voorkamers op de begane grond (kamers 2, 3 en 15) nog alle originele deurklinken hebben, hoewel de voorkamers aan de linker zijde (kamers 2 en 3) voor de rest geen originele details meer bezitten. De deurklinken van type 2 waren niet onmiddellijk te dateren, maar blijken geconcentreerd in de kamers op de verdieping die in 1924 verbouwd zijn. Het ligt dus voor de hand aan te nemen dat ook de kamers op de begane grond die dit type deurklinken hebben in 1924 opgeknapt zijn. De kastdeur en het dichtzetten van de overhangende kast in de opkamer (kamer 4) zouden bijvoorbeeld toevoegingen kunnen zijn uit 1924.

Begane grond

Verdieping

→ = positie foto

Noten

- 1 Redengevende omschrijving, Object-gegevens objecten databank Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Rijksmonumentnummer 9445, 10 mei 2005.
- 2 Academiejaar 2004-2005 met als promotoren Barbara van der Wee en Eloy Koldewij.
- 3 Paragraaf gebaseerd op: G.P. Alders e.a., *Het ontstaan van Beverwijk als stedelijke nederzetting*, Hilversum 1998, 15, 36.
- 4 Paragraaf gebaseerd op: H.J.J. Scholtens, *Uit het verleden van Midden-Kennemerland*, Den Haag 1947, 37-38, 54-62, 122-125, 156-165, 206, 243-255; en: J. van Venetien en R.M.T. Verwer, *De Stede Beverwijk, affghetekent door Daniel van Breen 1648-1649*, Beverwijk 1974, 6-7 (Kennemer Oudheidkamer).
- 5 Scholtens 1947, 47 en 257.
- 6 Paragraaf gebaseerd op: J. van Venetien, *Hart van Kennemerland, Album van leven en werken in Midden-Kennemerland door de eeuwen heen*, gepubliceerd ter ere van het 50 jarig jubileum van de Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabriek NV te Ymuiden 1918-1968, Ymuiden 1968, 50-62; en: van Venetien en Verwer 1974, 13; en: Scholtens 1947, 29-30 en 59; en: 'Stadsontwikkeling van Beverwijk' in: *Ledenbulletin Historisch Genootschap Midden-Kennemerland* 22(1998), 3-7.
- 7 Het enige exemplaar van deze kaart maakt deel uit van de Bodel Nijenhuis collectie in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.
- 8 Het schetsboek bevindt zich in het familie archief Heshuysen dat bewaard wordt in het Gemeente Archief van Amsterdam.
- 9 De 'Achtermeerstraat' heet tegenwoordig 'Slangenwegje'.
- 10 Van Venetien en Verwer 1974, 22: Deze poppelireboom is int voorjaer Ao 1650 afgehouden, na dat hij over hondert jaar gestaan heft. De stam van de boom was in de ronde 11 voeten dick 4 ½ v. Φ
- 11 Paragraaf gebaseerd op: Van Venetien en Verwer 1974, 5, 22.
- 12 C.W. Fock, '1600-1650' in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse Interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, 21-35.
- 13 Doop en trouw Beverwijk 1680-1776: home.wanadoo.nl/klpjblijendaal/Doop%20en%20Trouw%20Beverwijk%201680-1776.htm, 13-11-2005.
- 14 H. De Leth, *Zegenpralant Kennemerlant*, Amsterdam 1729, Andries en Hendrik de Leth, prent 20
- 15 J. van der Linden, 'Pieter Stelt een vergeten burgervader', *Ledenbulletin Historisch Genootschap Midden-Kennemerland* 20(1995), 12-21.
- 16 R. Crevecoeur, brief aan dhr Anne Paupit, ref.nr. 97/8798/RC-VF/07.2.1, Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap (momenteel onderdeel van het ICN), Alkmaar, 6 februari 1997; en: Stichting voor Kerkelijk Kunstbezit Nederland, *Registratie van de St. Agatha pastorie Beverwijk, bisdom Haarlem*, 6 november 1974, met bijlagen van september 1986 en april 1999.
- 17 P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*, Den Haag 1981, 190-192; en Beeldbank RKD: www.rkd.nl, 9-5-2005.
- 18 Noordhollandse huwelijken: genea.pedete.net/bever/193.htm, 13-11-2005.
- 19 Van Waterschoot van der Gracht stamboom: www.iaehv.nl/users/harryw/fam1.htm, 3-12-1998.
- 20 E.R.T. Jongerden en J.Th. Leeuw, *De Agathakerk een levend monument*, uitgegeven bij het 75 jaar bestaan van de Wijkparochie H. Agatha, Beverwijk 1999, 27.
- 21 T.M. Eliëns, '1800-1850' in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse Interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, 343-348, 364.
- 22 Alders 1998, 33.

Vollenhoven. Het ontstaan van een luthof op de Utrechtse Heuvelrug in de eerste helft van de negentiende eeuw

Catharina van Groningen en Frieda Heijkoop

Vollenhoven in De Bilt is een van de buitenplaatsen die de streek tussen Utrecht en Wageningen in de negentiende eeuw de naam "de Stichtse Lustwarande" hebben bezorgd. Maar waar de meeste andere buitenplaatsen en landgoederen tegenwoordig een bedrijfs- of overheidsbestemming hebben gekregen, is Vollenhoven nog steeds in particulier bezit. Het is sinds 1922 eigendom van de familie Van Marwijk Kooy, die het tot haar taak heeft gemaakt het landgoed met de grootste zorg te beheren en huis, park, tuinen en bijgebouwen zo veel mogelijk in de oorspronkelijke staat te onderhouden.¹

De buitenplaats heeft een lange rij eigenaren gekend, waarbij het zelden langer dan één generatie in eenzelfde familie is gebleven. Doordat veel van de bezitters een bijdrage aan de ontwikkeling van de buitenplaats hebben geleverd, is de geschiedenis niet in een paar regels samen te vatten. Maar twee van de vroegere eigenaren hebben in het bijzonder hun stempel op de buitenplaats en de daar aanwezige opstallen gedrukt: Pieter de Smeth van Alphen en Goderd van der Capellen van Berkenwoude.

Tot voor kort was over de ontwikkeling van de buitenplaats in de negentiende eeuw niet veel bekend. Aangenomen wordt dat het huis in zijn huidige gedaante in het begin van de negentiende eeuw tot stand kwam. Als architect wordt wel B.W.H. Ziesenis genoemd². Als architect van het landschapspark leek Hendrik van Lunteren de beste papieren te hebben³, maar harde bewijzen ontbraken. Dat zijn naam er terecht aan verbonden werd, is duidelijk geworden door de verrassende ontdekking van Van Lunterens originele ontwerpkaart uit omstreeks 1828 voor het landschapspark die in 2005 op de zolder van Vollenhoven is teruggevonden. Ook is gebleken dat er voordien al een park met een landschappelijke aanleg lag.⁴ Dat roept weer nieuwe vragen op, bijvoorbeeld of er verschillende lagen te onderscheiden zijn in het landschapspark en wanneer de verlandschappelijking is ingezet. Op Vollenhoven zelf wil de overlevering onder de bewoners dat Pieter de Smeth in het begin van de negentiende eeuw de grondlegger van het huis en het park is geweest en dat Goderd van der Capellen het landgoed heeft uitgebreid en voltooid. In dit artikel wordt de ontwikkeling van Vollenhoven van een eenvoudige boerenhuizinge tot luthof beschreven.

Het voorspel

Vollenhoven is, als veel buitenplaatsen in De Bilt, voortgekomen uit een uithof van het klooster Oostbroek. De oudste naamsvermelding stamt uit 1502, wanneer in een akte het Vollenhovenkamp wordt genoemd.⁵ In de zeventiende eeuw stond ter plaatse een boerderij, maar sinds de achttiende eeuw was Vollenhoven een buitenplaats in de zin van een zomerverblijf voor een eigenaar die een huis in de stad bezat. Voor dit eerste buitenhuis moet waarschijnlijk aan een eenvoudige boerderij met (stenen) herenkamer worden gedacht.

Uit een brief van Johanna van Tuyll van Serooskerken blijkt dat er in 1774, toen de Van Tuylls Vollenhoven kochten, op de buitenplaats sprake was van een formele aanleg, waarin lanen beplant met naaldbomen te vinden waren, voorts: een visvijver ("vivier"), een boomgaard, een klein bos en een moestuin achter het huis met aan het eind een prieeltje ("glo-riette") van naaldhout.⁶

Uit de transportakte uit 1774 is op te maken dat de buitenplaats toen meerdere gebouwen kende en dat er een herenhuis stond, dat waarschijnlijk tegen de boerderij was aangebouwd: "een Heere huysinge annexe boerenwoning, stallinge, koets-huis, tuynmanswoning ...".⁷

Op een kaart van het "Campement by Zeyst" uit 1787 zijn onder andere het terrein van Vollenhoven, het huis en de omringende wegen afgebeeld.⁸ De plattegrond van het huis heeft een U-vorm. Op grond hiervan is wel aangenomen dat hier een huis heeft gestaan naar ontwerp van de Franse architect De Malhortie uit 1777.⁹ Zijn ontwerpen van een huis in een U-vorm berusten in het huisarchief van Vollenhoven. Het is uiterst onwaarschijnlijk dat het ontwerp van De Malhortie is uitgevoerd.¹⁰ Het is bovendien niet aannemelijk dat de Van Tuylls, die Vollenhoven tot 1792 in bezit hadden, grote veranderingen hebben aangebracht. In 1776 erfde Willem-René van Tuyll slot Zuylen van zijn vader; het ligt voor de hand dat het aanzienlijke Zuylen sindsdien zijn verblijf voor de zomermaanden is geworden. De U-vormige plattegrond uit 1787 moet dan de "Heere Huysinge annex boerenwoning" hebben bevat, waarschijnlijk gecombineerd met de "stallinge en koetshuis".

Van Tuyll verhuurde Vollenhoven. Gerard Munter, oud-schepen van Amsterdam, huurder vanaf 1788, kocht de buiten-

Afb. 1. Vollenhoven (foto RACM 2006)

plaats in 1792. Het staat vast dat Munter wél voor een aantal wijzigingen op de buitenplaats heeft gezorgd. Er is een verandering bij het huis uitgevoerd, waarbij vermoedelijk de boerderij annex huis verbouwd werd tot een herenhuis. De boerderij wordt in de verkoopakte van 1792 namelijk voor het laatst genoemd. Toen Munter Vollenhoven in 1800 verkocht, werd in de verkoopadvertentie in de *Opregte Haerlemsche Courant* van 28 juni 1800 dit huis als volgt omschreven: “... een zeer aanzienlyke en extra ordinaire welgesitueerde Hofsteede, genaamd Vollenhoven, met deszelfs capitaale hegte sterke en nieuw getimmerde heeren-huizinge ...”.

Wat het park aangaat, uit deze tijd stammen slechts twee mededelingen, maar vanuit de vraag naar de ontwikkeling zijn ze bijzonder interessant. De eerste betreft de aanleg van een gebogen sloot. In 1797 werd er een sloot gegraven die de verbinding legde tussen de grenssloot van de buitenplaats en “het stuk Water agter het Huis te Vollenhoven”, waarschijnlijk de oude vivier uit 1774. De nieuwe verbindingssloot werd voorzien van een bocht en kreeg een breedte van circa vier en een lengte van ongeveer 40 meter.¹¹ Nog steeds wordt de achtervijver van Vollenhoven door een brede, slingerende sloot verbonden met de grenssloot die de plaats scheidt van de boerderij Tameroot.

De tweede mededeling betreft het park. Bovengenoemde verkoopadvertentie vermeldt namelijk de aanwezigheid van “Engelsche plantsoenen”, wat zou kunnen wijzen op een verlandschappelijking. Het probleem met de term “Engelsche plantsoenen” in deze tijd is echter, dat het adjectief “Engelsch” zowel op de aanleg als op het plantmateriaal betrekking kan hebben.¹² In het eerste geval kan er inderdaad sprake zijn van een landschappelijke aanleg met slingerpaden en soms een kronkelende beek of grillige waterpartij. De term kan echter ook gebruikt worden om een bepaalde, afwisselende beplanting aan te duiden, die niet in een landschappelijke context toegepast hoeft te zijn. Toch maakt de combinatie van de Engelse plantsoenen met de gebogen sloot het uiterst verleidelijk hierin het begin van verlandschappelijking van Vollenhoven te zien, maar de informatie is te summier om dat met zekerheid te kunnen stellen.

Vollenhoven in bezit van Pieter de Smeth, 1800-1809

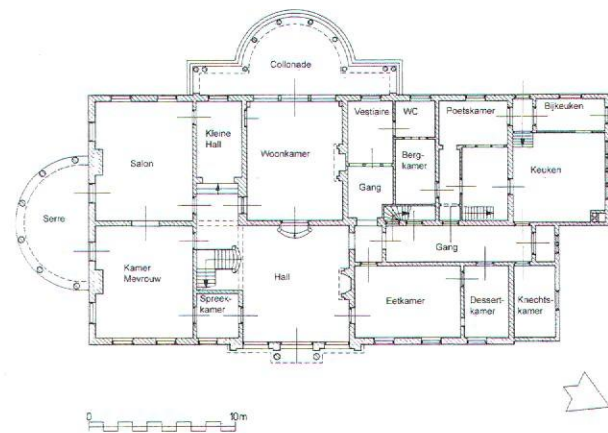
Met de nieuwe eigenaar, Pieter de Smeth, die zeer ingrijpende veranderingen zou laten uitvoeren, begint een volgende fase in de ontwikkeling van de buitenplaats. De Amsterdamse bankier Pieter de Smeth van Alphen was geen onbekende in De Bilt toen hij Vollenhoven in 1800 van Gerard Munter kocht.¹³

Zijn ouders waren in het bezit van Beerschoten, schuin tegenover Vollenhoven, zelf had hij de inmiddels verdwenen buitenplaats Vrijheidslust in de Bilt gehuurd.¹⁴ Met Vollenhoven ging De Smeth met ongekeerde energie aan het werk. Tussen 1800 en 1809, de jaren dat hij eigenaar was, werd het bestaande huis verbouwd, een nieuw koetshuis neergezet, een nieuwe moestuin aangelegd, de orangerie gebouwd, het terrein uitgezand, de ijskelder gebouwd en werd waarschijnlijk de achtervijver vergroot.

De Smeth begon direct na aankoop met de werkzaamheden. Dat blijkt uit een raadsvergadering van het gemeentebestuur van De Bilt van 21 oktober 1800, waar een kwestie met betrekking tot Vollenhoven werd besproken. Er werd daar namelijk al enige tijd gewerkt door “verscheidene Ambachtslieden” die uit Amsterdam en elders afkomstig waren. Daardoor liep de gemeente inkomsten mis, en bovendien, de eigen werklui uit De Bilt leden eronder. Daarom werd besloten met De Smeth en de “baasen van de werklieden” te overleggen, wat een paar dagen later ook gebeurde. De Smeth betaalde f 50 aan “consumptie lasten”, waar het gemeentebestuur genoeg mee nam.¹⁵ Of de ambachtslieden van De Bilt er ook zo over dachten, vermeldt het verhaal niet. Er werd in 1800 dus al gewerkt op Vollenhoven en naar aangenomen mag worden op grote schaal, want het is niet waarschijnlijk dat De Smeth voor een klein karweitje werklieden uit Amsterdam zou laten komen.

Een van de activiteiten betrof de bouw van het koetshuis. Dat blijkt uit een jaartalsteen met de tekst “T.P. de Smeth 21 aug. 1801”, een herinnering aan Theodorus, Pieters kleine zoon, dat toen twaalf jaar oud was. De gedachte, dat de werklui ook voor de bouw van het grote huis waren ingehuurd, ligt dan voor de hand. Tot nu toe ontbreken echter verdere gegevens. Toch is het aannemelijk dat Pieter de Smeth degene is geweest, die achter de bouw van het huidige landhuis gezocht moet worden. Hoewel het gewijzigde huis van Munter er nog maar een paar jaar stond, lijkt De Smeth er de man niet naar te zijn geweest het terrein van Vollenhoven grondig te bewerken en daarbij het middelpunt, het landhuis, onberoerd te laten. Bovendien wordt er bij de veiling in 1810, na de dood van De Smeth, een nieuw gebouwde huis genoemd: “... eene Capitale, en in den Eersten smaak nieuw gebouwde Huizinge ...”.¹⁶

De wijze waarop uiteindelijk het huidige huis Vollenhoven tot stand is gekomen, is niet duidelijk. De vraag is altijd geweest of er gebruik gemaakt is van een bestaand gebouw dat is uitgebreid, of dat er ter plaatse een geheel nieuw huis is opgetrokken. De eerste veronderstelling is de meest waarschijnlijke. De voorgevel van het huis is asymmetrisch ingedeeld: de ruimte tussen vensters is aan de rechterzijde breder dan aan de andere zijde. Dat wijst op een verschil in bouwfases. Bij een onderzoek aan de fundamenteën aan de voorzijde van het huis in het voorjaar van 2007 bleek dat de scheidingmuur tussen eetkamer en hall een dikte had van twee stenen. De kant van de hall was zichtbaar zorgvuldiger afgewerkt dan die aan eetkamerzijde, waardoor het niet uitgesloten is dat

Afb. 2. Situatie 1922 (tekening A.Viersen, 1998)

hier sprake is van een oorspronkelijke buitenmuur. De volgende scheidingmuur, tussen een klein vertrek achter de trap en een salon in het linkerdeel, had een dikte van één steen. Ook werd een restant van een oud vloerniveau met een tegelplint aangetroffen halverwege de hoogte van de huidige kelder. Het tweesteens dikke muurwerk leek niet veel ouder dan 1800 te zijn; de dunnere scheidingmuur leek wat later gebouwd te zijn. Het volgende kan gebeurd zijn: De Smeth heeft het 18de-eeuwse U-vormige gebouwencomplex tot een eenheid laten smeden door zowel aan de voor- als aan de achterzijde een nieuwe gevel aan te laten brengen, waardoor de U gesloten werd. Dat zou de asymmetrie van het huis en het voorkomen van voormalige buitenmuren binnen het huis verklaren.

Een architect van Vollenhoven is niet bekend, maar naar alle waarschijnlijkheid was Barthold Willem Hendrik Ziesenis (1768-1820) verantwoordelijk voor de metamorfose. Ziesenis werkte in deze streek onder meer aan Houtringe, huis Doorn en Broekhuizen in Leersum. Het laatste huis lijkt een directe inspiratiebron voor Vollenhoven geweest te zijn.¹⁷

Er gebeurde meer met de buitenplaats. In 1802 liet De Smeth een sloot graven, die “de Nieuwe Vaart” werd genoemd, denkend aan de bajonetvormige sloot die dwars door het terrein loopt.¹⁸ Ook kwam er een nieuwe moestuin met een orangerie tot stand. Dan heeft De Smeth een ijskelder laten bouwen. Volgens de overlevering op Vollenhoven is de aarde die overbleef bij het graven van de achtervijver, gebruikt als isolatielaag voor de ijskelder. Dat betekent dus dat de achtervijver in die tijd uitgebreid moet zijn. Voorts bezorgde De Smeth Vollenhoven een overplaats door in 1806 de boerderij Den Eijck met omringend terrein, aan de overzijde van de Utrechtseweg, aan te kopen.¹⁹ Met deze aankoop kreeg De Smeth de beschikking over een immens terrein in De Bilt. Hij had namelijk in 1802, na de dood van zijn moeder, het aangrenzende Beerschoten geërfd.²⁰ Dat gebied breidde hij nog uit door landerijen die grensden aan de terreinen van Vollenhoven en Beerschoten aan te kopen.

De Smeth zorgde ook voor verschillende zichtassen vanuit

Afb. 3. Foto met zicht over de vijver richting Utrecht, situatie 2006 (foto RACM)

het huis. Het zicht in de richting van de overplaats Den Eijck moest voor altijd "vrij, onverminderd en onbelemmerd" zijn.²¹ Aan de andere kant van het huis was er een vrij uitzicht op de Utrechtse Domtoren.²² Voor de derde zichtas heeft De Smeth de Amersfoortseweg laten verleggen. Deze werd namelijk in deze tijd meer naar het noorden verplaatst en liep daar geheel over grond van De Smeth, tussen Beerschoten en Den Eijck. Voor Vollenhoven had dat tot gevolg, dat er een zicht op de voorgevel van het buitenhuis werd verkregen. De loop van de weg is tegenwoordig nog dezelfde.

De veilingen van 1810

Na de dood van De Smeth in 1809 werden Vollenhoven en Beerschoten op 12 mei 1810 geveild.²³ Vollenhoven werd daarbij als volgt beschreven: "De aanzienlijke en bijzonder aangenaam gelegen Buitenplaats genaamd *Vollenhoven*, in het Departement Utrecht, onder den Gerechte van Oostbroek en de Bild c:s: tusschen de stad Utrecht en Zijst, aan de nieuwe Amersfoortsche Steenstraat; bestaande in eene Capitale, en in den Eersten smaak nieuw gebouwde Huizinge, groote moestuin waarin diverse persike en druivekassen, mitsgaders gemetselde Broeijkas Persike bakken en kribben, nog een kleinere moestuin, met een Boomgaard, zoo van kerssen als

Vision of Vollenhoven.

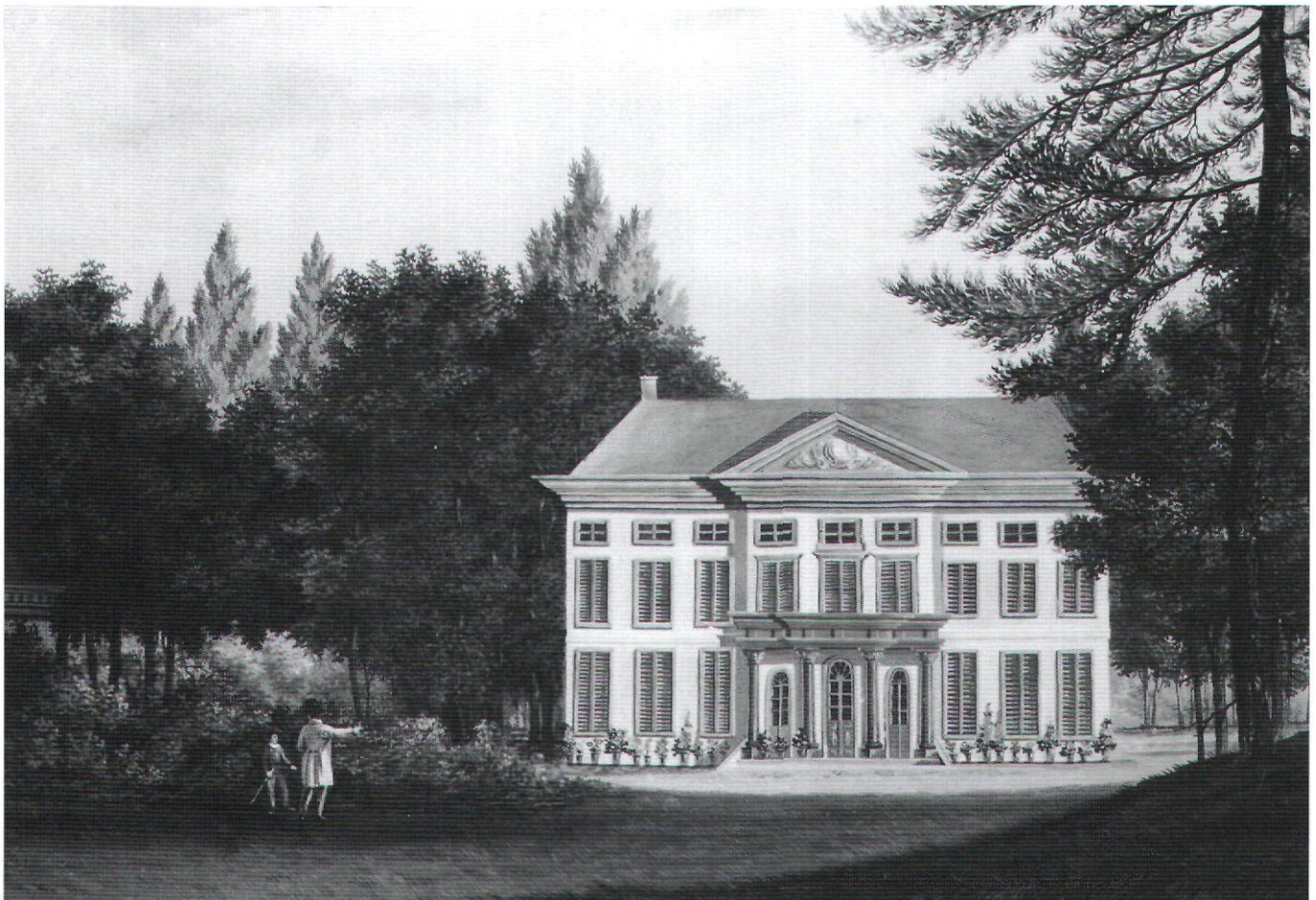
Afb. 4. Prent met zicht over de vijver richting Utrecht, vroeg negentiende eeuw. (Huidige verblijfplaats onbekend)

Appelen en Peereboomen; - Bosschen van opgaande beuken Boomen, en Eijkenhakhout; - Engelsche parthijen, Vischkomen, IJskelder, koetshuis twee stallen, één voor tien en de andere voor vier Paarden, koetsierskamer en hooijzolder, Tuinmanswooning, oranje huis, schuithuis en loots agter den tuin en een open dito, tot berging van de Broeijerij ...".²⁴ Belangstellenden konden de buitenplaatsen voor de veiling komen bekijken. Een van die bezoekers was koning Lodewijk Napoleon, die met zijn vrouw en zootje op 17 april een rijtoertje naar De Bilt maakte. Een tijdgenoot noteerde daarover: "Ten een uur deden Hunne Maj. een toer na de lusthoven Beerschoten en Vollenhoven boven de Bilt, welke toen ter tijd door de dood van derzelver eigenaar, den heer de Smeth, voor een ieder te zien waren. De kroonprins diverteerde zig van tijd tot tijd met vier van de jongste pages onder anderen met een kiereboetje met een span van zes bokjes."²⁵

Voor de planten werd een aparte veiling gehouden. Bij deze veiling komt de naam van Van Lunteren voor het eerst voor in verband met Vollenhoven: de catalogus die ten behoeve van de plantenveiling werd samengesteld was niet alleen bij de tuinman Van Gaalen, maar ook bij de "Bloemisten" Van

Lunteren in Utrecht te verkrijgen. Het betrof planten die van Vollenhoven en van Beerschoten afkomstig waren.²⁶ Het aantal veilingnummers bedroeg 298 voor de gewassen uit de oranjerie, waaronder de voor die tijd zeldzame soorten als *strilitzia regina*, *cycas* (palmvaren), *plumeria* (frangipani), de uit Azië afkomstige *phylanthus* en azalea's. Ook waren er planten in potten, waaronder laurier-, citrus- en oranjeboompjes. Onder de kuipplanten waren nog een aardbeienboom (*arbutus unedo*), een honingboom en verschillende magnolia's te vinden, waaronder de groenblijvende *Magnolia magniflora*.²⁷ Het is niet bekend wie de kapitale verzameling planten heeft gekocht.

De elementen die Pieter de Smeth heeft aangebracht zijn nog steeds op Vollenhoven aanwezig: het koetshuis, de ijskelder, de moestuin met oranjerie, de achtervijver en de bajonetvormige sloot. Ze liggen alle rond het grote huis gegroepeerd. Ook de zichtas vanaf het grote huis over de vijver richting Utrecht is er nog steeds, zij het dat de Dom niet meer gezien kan worden, want sinds de negentiger jaren van de twintigste eeuw staat er een kantoorgebouw voor. Pieter de Smeth is daardoor als de grondlegger van de hoofdstructuur van de huidige buitenplaats te beschouwen.

Afb. 5. Aquarel, eerste kwart negentiende eeuw (Iconografisch Bureau 's-Gravenhage)

De naam van de tuinarchitect van het park van De Smeth is niet bekend, maar het is verleidelijk aan Hendrik van Lunteren te denken. Zijn naam kwam immers voor bij de veilingcatalogus van planten uit 1810. Bovendien is er op Vollenhoven een tekening van Van Lunteren uit hetzelfde jaar bewaard gebleven. Het betreft een ontwerp voor een "paardenwed", een drenk- en wasplaats voor paarden, dat achter het koetshuis gesitueerd werd, maar dat niet is uitgevoerd.²⁸

Bij de veiling van mei 1810 werden beide buitenplaatsen gekocht door de Amsterdamse bankier Jan Willem van Loon, die ze na een paar jaar weer doorverkocht. Beerschoten kwam in 1816 in bezit van Johan Steengracht van Oostkapelle.²⁹ Vollenhoven, met de overplaats Den Eijck en de boerderij Den Hoek, werd in 1815 aan Anthonie Luden verkocht.³⁰ Luden breidde Vollenhoven met verschillende aankopen uit. Ook bezorgde hij Vollenhoven een tuinkoepel; in de verkoopakte van 1827 wordt tenminste "een nieuw getimmerde koepel" genoemd.

Twee afbeeldingen van Vollenhoven uit het begin van de negentiende eeuw laten zien dat het park toen al als landschapspark was ingericht. Zij zijn niet gedateerd. De eerste

prent toont het doorzicht op de Utrechtse Dom aan de achterzijde van het huis, over de slingerende vijver, tussen glooiende terreinen en boomgroepen door. De bomen op deze afbeelding zijn nog heel jong, het moet dus een zeer vroege weergave van het park zijn. De tweede, een aquarel die voor 1828 gemaakt moet zijn, laat het vooraanzicht van het grote huis zien. Ook hier zijn de landschappelijke elementen goed te herkennen.

Vollenhoven in bezit van Van der Capellen, 1827-1848

In 1827 kocht Goderd Alexander Gerard Philip baron van der Capellen Vollenhoven van Anthonie Luden.³¹ Vollenhoven zal voor Van der Capellen en zijn echtgenote een bekende klank hebben gehad. Mevrouw van der Capellen was namelijk een dochter van een voormalige eigenaar van Vollenhoven: haar vader, Willem René van Tuyll van Serooskerken, heer van Zuylen, had de buitenplaats tussen 1774 en 1792 in bezit gehad.³² Bovendien zal de omgeving voor Van der Capellen zelf ook geen onbekend terrein geweest zijn: zijn grootvader, Gerard Goderd Taets van Amerongen, was eigenaar geweest van Oud-Amelisweerd.³³

Voordat Van der Capellen Vollenhoven in 1827 kocht, was het

Afb. 6. *Mourot*, ca 1830 (repro RACM)

een buitenplaats, waar de bezitters alleen de zomers doorbrachten. Voor Van der Capellen en zijn vrouw was Vollenhoven echter een permanente woning, waar zij ook 's winters verbleven. Het bestond in 1827 volgens de verkoopakte uit een groot buitenhuis, een koepel, een koetshuis, een ijskelder, een grote moestuin met oranjerie en perziken- en druivenkassen, een kleinere moestuin met boomgaard, een "tuinmanshuis met Opkamer, kelder en annex Oranjehuis", een schuithuis, een aantal schuren en stallen, "bosschen met opgaande boomen en eikenhakhout, Engelsche partijen, vischkommen" en maar liefst drie boerderijen: de overplaats Den Eijck, Den Hoek aan de Bisschopsweg en de hoeve De Zijdeweg.³⁴

Ook Van der Capellen breidde zijn nieuwe landgoed uit, met name aan de kant van Zeist. Een belangrijke aankoop was het terrein van de boerderij Het Klompje in 1828, dat naast de boerderij Den Eijck lag, aan de andere kant van de oude weg naar Amersfoort. Daardoor werd de grond van de buitenplaats aan de andere zijde van de Utrechtseweg bijna verdubbeld.³⁵ Dan werden er nieuwe huisjes gebouwd, als de Konijnenberg, een arbeiderswoning achter Den Eijck, die inmiddels is afge-

broken, de arbeiderswoningen bij de Biltse Grift (Utrechtseweg 61-63) en de timmermanswoning aan de Utrechtseweg (nr 89).³⁶ Uit kadastrorpmetingen uit 1843 is bekend dat deze woningen er in dat jaar al stonden.³⁷ Twee huisjes (tegenwoordig één woning, Utrechtseweg 41) achter de Bloemberg, het grote, open gedeelte aan de Zeisterzijde van het huis, waren rond 1830 al gebouwd. De woningen waren bestemd voor het personeel dat op de buitenplaats werkte.

Bovendien liet Van der Capellen twee landhuizen bouwen: Klein Vollenhoven en Den Eijck. Klein Vollenhoven, dat later de naam Berkenhoven kreeg, lag schuin voor Het Klompje, aan de Utrechtseweg. Bij de veiling na de dood van Van der Capellen in 1848 werd het als volgt omschreven: "De aangenaam gelegen Buitenplaats, genaamt *Klein Vollenhoven*, onder de Gemeente *de Bildt*, aan de Noordoostzijde van den Straatweg, bestaande in eene goedgebouwde Heerenhuizinge met acht kamers, domesticen en mangelkamers, keuken, kelder en zolder, Koetshuis met Stalling voor 4 Paarden, smaakvol aangelegden Tuin en een stuk Bouwland aan de Noordzijde der Plaats gelegen ...".³⁸ Het nieuwe landhuis Den Eijck lag op het terrein van de boerderij Den

Afb. 7. Tekening van Erdmuth Benigna von Dalman, midden negentiende eeuw, met koepel, waarschijnlijk op een verkeerde plaats getekend (Huis Archief Vollenhoven, HAV)

Eijck en is waarschijnlijk op de plaats van de oude boerderij gebouwd. Het was wat kleiner dan het huis van Klein Vollenhoven, de beschrijving in 1848 luidt tenminste: "... een Heerenhuizinge met vijf kamers, keuken, dienst-bodenkamer en zolder, Koetshuis en Stal ...". De boerderij werd wat meer naar achteren geplaatst, achter het nieuwe landhuis.

Beide huizen werden door Van der Capellen als buitenplaats verhuurd, zo blijkt uit bewaard gebleven contracten. Het is niet bekend wanneer deze twee huizen precies gebouwd zijn. Klein Vollenhoven moet er echter in 1837 al hebben gestaan, want Christemeijer noemde het in zijn boekje over het Sticht dat in dat jaar verscheen en beschreef het als volgt: "... op een terrasvormigen grond fraai aangelegde, park en heerenhuis van Klein Vollenhoven ...".³⁹ Het huis Den Eijck, dat niet bij Christemeijer wordt genoemd, is later gebouwd. Uiteindelijk zijn beide huizen in de 20ste eeuw afgebroken.

Van der Capellen deed meer met Vollenhoven. Hij vestigde er een stoeterij en richtte op zolder een museum in, zijn "Kabinet van Oosterse zeldzaamheden", dat veel bezoekers trok.⁴⁰ Van een van hen, de schilder Antoine Payen, die Van der Capellen uit Indië kende, is een klein verslagje van zijn bezoek op 7 en 8 augustus 1828 aan Vollenhoven bewaard gebleven. Payen bracht een dag door met het bekijken van de collecties en wandelde door de tuinen. Hij noteerde in zijn dagboek, dat het huis goed gebouwd was, maar zonder veel smaak. De tuinen vond hij ruim en goed beplant.⁴¹

Een ongedachte faam kreeg de buitenplaats in de negentiende eeuw door een echo die tot vier lettergrepen terugkwam.⁴² De echo heeft kennelijk indruk gemaakt en bleek zelfs te leiden tot negentiende-eeuws ramptoerisme, want in 1900 werd in een boek over Utrecht en omgeving geschreven, dat de bewoners van Vollenhoven "dagelijks verontrust werden door schreeuwende mensen" die de echo kwamen proberen.⁴³ De buitenplaats werd na de dood van Van der Capellen in 1848 geveild.

Het grote huis

Uit de periode van Van der Capellen is voor het eerst meer uitgebreide informatie over het grote huis bewaard gebleven. Een belangrijke toevoeging in deze jaren was de bouw van de ronde veranda aan de zuidzijde van het huis. De zuilen met kapitelen zijn gekopieerd naar de exemplaren aan de voorgevel. Deze zijn van geschilderd hout, maar de zuilen van de veranda werden in natuursteen uitgevoerd. Het verschil in materiaal werd gecamoufleerd, doordat de zuilen en kapitelen van de veranda eveneens geveerd werden. De ronde veranda is voor het eerst afgebeeld bij Haus in 1842: een rondlopende open veranda met een balkon erboven, bedekt met het grote zonnenscherm, de 'paraplu'.⁴⁴ De veranda is tegenwoordig gesloten, maar is voor het overige nog hetzelfde.

Uit deze tijd dateren de eerst bekende interieurbeschrijvingen. In een klein lijstje uit 1826 worden een paar vertrekken genoemd, als de Chinese kamer, zo genoemd naar het behang,

een kabinetje, vestibule, eetkamer, zijkamer, keuken, een hoekkamer boven het kabinetje, een billardkamer en een zolder.⁴⁵ Een veel uitgebreider opsomming is te vinden in het veilingbiljet van 1848.⁴⁶ Met behulp van de oudste plattegrond van het huis, een opmeting uit 1922, kon de indeling uit 1848 worden gereconstrueerd. Het huis is namelijk sinds 1922 een paar keer zo ingrijpend verbouwd, dat de huidige indeling weinig houvast biedt. De oude situatie in 1922 bleek echter nog vrijwel gelijk aan die van 1848 te zijn.

De *vestibule* of hall lag in het midden van het huis. Daar omheen bevond zich een aantal vertrekken. Aan de linkerkant, de zuidzijde van de hall, waren drie kamers: een kleine *antichambre*, in 1922 "Spreekkamer" genoemd en een *suite* van twee kamers. (In 1922: "Kamer Mevrouw" en "Salon"). Dat waren fraaie vertrekken, voorzien van behang en lambrieringen, beide met een marmeren schouw en overal spiegels, die boven de schoorsteenmantels en op de penanten hingen, zodat er veel licht gevangen werd. Of het behang nog steeds het Chinese behang uit 1826 was, wordt helaas nergens vermeld. Voor deze suite lag - en hier wordt het veilingbiljet wat onduidelijk - een *peristyle*, *bevloerd met marmere stenen, gestucadoord en stookplaats in dezelve*. In de peristyle, een zuilenportiek, is de nieuwe veranda duidelijk te herkennen, maar de aanwezigheid van een stookplaats in een open zuilengalerij lijkt zeer onwaarschijnlijk. Op de plattegrond van 1922 is hier overigens geen sprake van een stookplaats.

Rondgaande - alle vertrekken waren onderling met deuren verbonden - kwam men vanuit de *suite* in een *kabinetje* ("hall" in 1922) zonder noemenswaardige kenmerken. Dat gaf toegang tot de *eetkamer* of zaal ("Woonkamer" in 1922), het voornaamste vertrek van het huis, dat uiteraard ook vanuit de vestibule betreden kon worden. Ook de zaal was *behangen en gestucadoord met marmeren schoorsteen en spiegel*. Als opvallend onderdeel werden hier *vier grisailles van den beroemde de Wit* vermeld. Bij de verbouwing van 1922 werden drie van de vier 'Witjes' naar de nieuwe eetkamer aan de rechterkant van de hall overgebracht. Ze zijn nog steeds in situ en alle drie gesigneerd en gedateerd door de Amsterdamse schilder Jacob de Wit (1695-1754). Aan de rechterkant, de noordzijde, van de *vestibule* werden twee kamers vermeld, waarvan slechts één met een marmeren schoorsteenmantel, spiegel en kasten. De overige vertrekken op de *begane grond* waren voor het personeel bestemd, zoals de keukens, een poetskamer, kamers voor de dienstdoden en kelders.

Op de verdieping, toegankelijk via *eene gemakkelijke trap naar boven*, lag een ruime gang met twee aïances, wc's. Hier bevond zich een groot aantal slaapkamers die onderling verbonden waren en waarvan drie met een schouw, alsmede de *domestiekenkamers*. Op zolder tenslotte het beroemde kabinet van zeldzaamheden van Van der Capellen: *een ruim lokaal en twee kamers (...) boogsgewijs gestucadoord*. Deze situatie valt heden ten dage nog zo aan te treffen. En verder waren er natuurlijk vertrekken als een strijkkamer, droogzolder en bergplaatsen, zoals gebruikelijk in een dergelijk buitenhuis. Het huis, zoals dat in 1848 er uitzag, had een indeling die volstrekt normaal was voor een voornaam buitenhuis in het

Afb. 8. Ansichtkaart, ca 1900 (HAV)

grootste deel van de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw op de Heuvelrug.

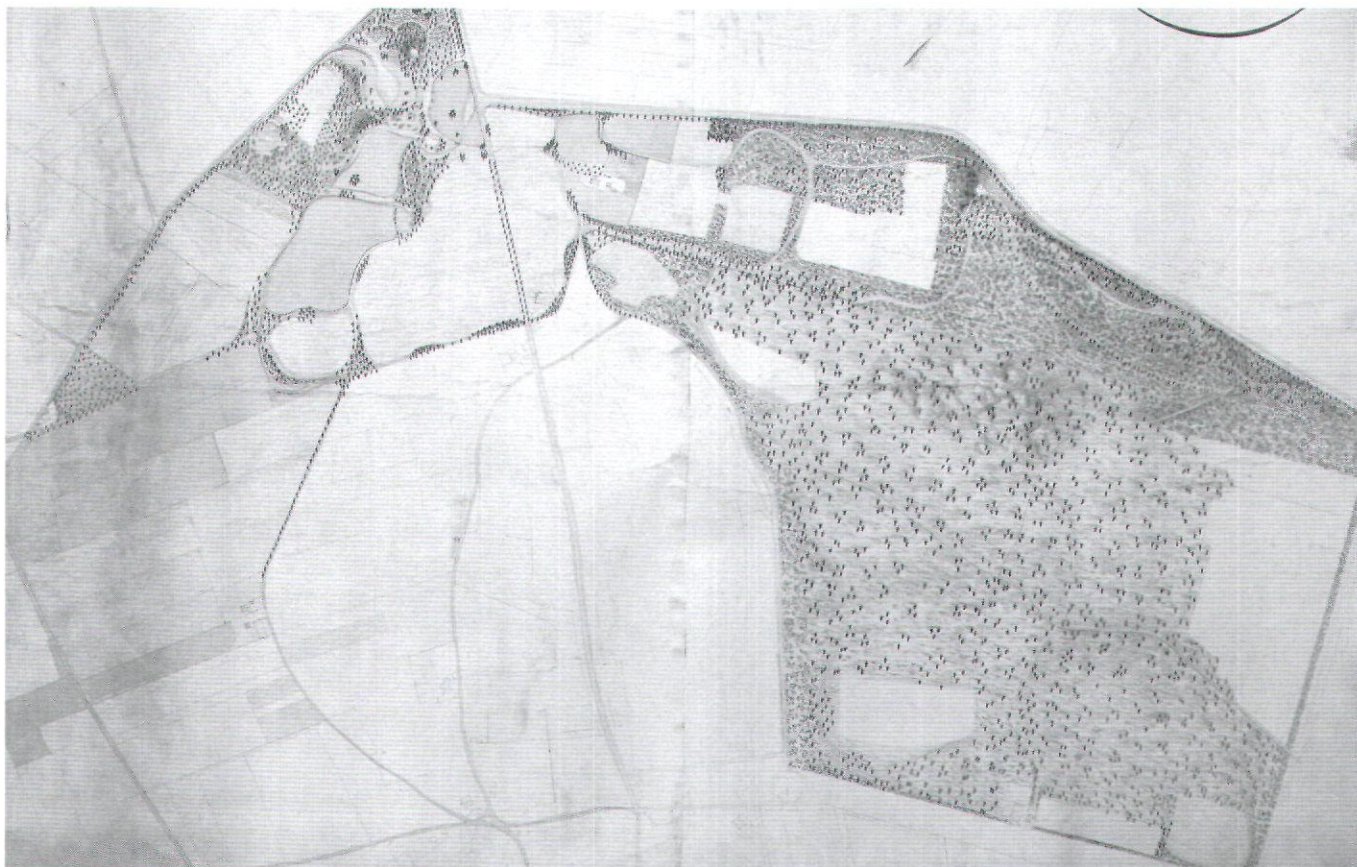
Het park

Ook het park had Van der Capellens aandacht. Hij deed hiervoor een beroep op Hendrik van Lunteren, wiens ontwerp voor het park in 2005 op de zolders van Vollenhoven is ontdekt. Zoals vermeld was Van Lunteren op Vollenhoven al eerder actief geweest. Maar ook uit de tijd van Van der Capellen zijn gegevens over de band tussen Van Lunteren en Vollenho-

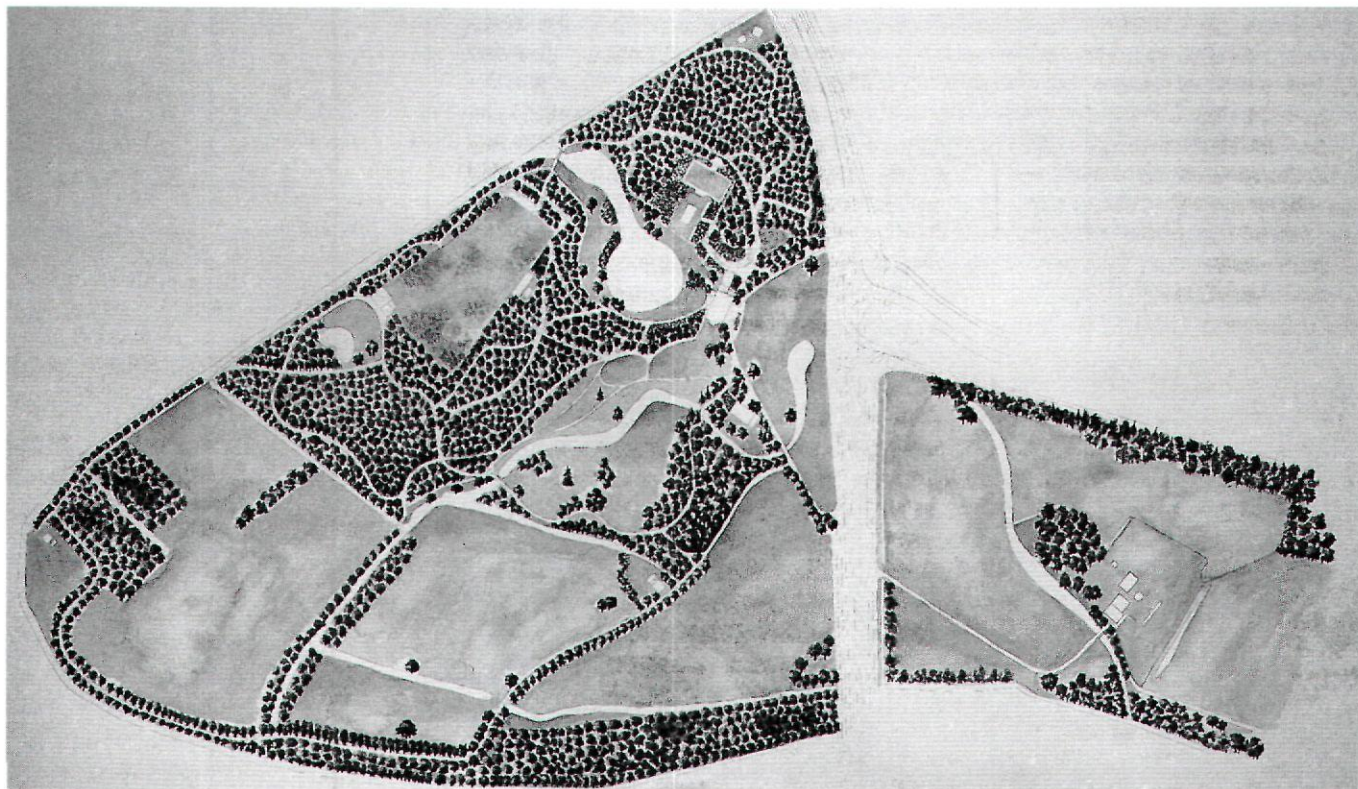
ven bewaard gebleven. Van Lunteren en zijn zoon Samuel hebben hun naam genoteerd in het bezoekersregister van Van der Capellen.⁴⁷ Bovendien is in de “Memorie van Successie” uit 1848 van Van der Capellen een uitbetaling aan Hendrik van Lunteren en zijn zoon opgenomen: “Aan den Architect H. van Lunteren & Zoon f 140.30”.⁴⁸

Het teruggevonden ontwerp van Hendrik van Lunteren voor Vollenhoven is te dateren tussen juli 1828 en januari 1830.⁴⁹ Uit onderzoek is gebleken, dat Van Lunteren aan de bestaande situatie vasthield, maar er nieuwe elementen aan toevoegde, als wandelingen en gebogen waterlopen en -partijen. Daardoor werd het landschappelijke element in het park versterkt.

Aan de andere kant van de bajonetvormige sloot van De Smeth was voor het park een uitbreiding gepland die tot aan de Bisschopsweg liep. In 1824⁵⁰ lag hier nog bouwland. Dit nieuwe deel van het park liep langs een sloot met een licht gebogen lijn, die de Zandsloot genoemd werd. Een andere belangrijke verandering lag aan de overkant van de weg. Het terrein van de overplaats Den Eijck werd in het ontwerp visueel met Vollenhoven tot één geheel gesmeed. Het doorzicht in oostelijke richting vanaf het huis naar het landschap van Den Eijck werd verfraaid door de aanleg van de voorvijver en door op strategische plekken boomgroepen te plaatsen. Vanuit het bos achter Den Eijck werd een nieuwe beek gegraven, die

Afb. 9. Parkontwerp van Hendrik van Lunteren, ca 1828 (HAV) (foto RACM 2006)

Afb. 10. Park, situatie 1999 (aquarel door Ineke van der Burg)

de voorvijver van het grote huis voedde.⁵¹

Voor het nieuwe park werden in de dertiger jaren bestellingen gedaan bij de firma Copijn in Groenekan. Er werden vruchtbomen, doornstruiken, treurwilgen en "14 grote Engelse Struyke" geleverd.⁵² Er zijn voor het park waarschijnlijk ook planten en zaden gebruikt die Van der Capellen uit Indië toegestuurd werden. In 1829 schreef H.J. Meijnders, die nog enkele zaken voor Van der Capellen afwikkelde, uit Batavia, dat hij had "afgezonden de dwergboomen welke geplaatst zijn geweest in de agtergaanderij van uwe Excellentie, welke ik hoop dat levendig zullen overkomen ...". Ook zouden er zaden uit de plantentuin te Buitenzorg gestuurd worden: "De Hortulanus van Buitenzorg Hooper heeft mij de toezegging gedaan van spoedig de beloofde zaden voor uwe Excellentie te zullen bezorgen ...".⁵³ Dat Van der Capellen belangstelling had voor planten uit Buitenzorg is evident: hij was zelf bij de oprichting van " 's Rijks plantentuin" betrokken geweest.⁵⁴ Van Lutterveld maakt melding van de vele tropische gewassen die Van der Capellen op Vollenhoven kweekte, maar de omvang ervan is niet bekend.⁵⁵

Veel van de situatie uit de tijd van Van der Capellen is in het tegenwoordige park nog aanwezig, al heeft de aanleg van de A28 dwars over het landgoed zijn uitwerking niet gemist. De bajonetvormige sloot en de Zandsloot liggen er nog steeds, hoewel de Zandsloot doorsneden is door de A28. Aan de andere zijde van de A28 zijn delen van de oude sloot nog

terug te vinden. De beek die diep in het bos bij de overplaats ontsprong, heeft inmiddels een gedeeltelijk andere loop gekregen, maar de greppels van waaruit de sprengen de beek voedden, zijn nog aanwezig, al staat er tegenwoordig geen water meer in. Het grootste verschil met het ontwerp van Van Lunteren is te vinden in het bos achter de ijskelder, waar in 1928 door Copijn uit Groenekan een nieuwe tuin en tennisbaan is aangelegd, grenzend aan de achtervijver. Deze tuin wordt "de Engelse tuin" genoemd, naar de stijl van Gertrude Jekyll die in deze tuin met muren en verdiepingen onmiskenbaar aanwezig is.

Tenslotte

Vollenhoven werd beroemd door Van der Capellens activiteiten. De buitenplaats werd door Nicolaas van der Monde in 1842 beschreven als "een der schoonste buitengoederen in de provincie Utrecht".⁵⁶ Ook Christemeijer nam in 1837 een bijzonder lovende beschrijving in zijn boekje over het Sticht op.⁵⁷ Beiden riepen de belangstellende wandelaar op de buitenplaats te bezoeken en de verzamelingen van Van der Capellen te bekijken. Ook Van der Aa was in 1848 uiterst lovend over Vollenhoven toen hij noteerde: "Dit landg. hetwelk een vorstelijk aanzien, en eene bijzonder fraaije ligging heeft, doet zich, wanneer zijne witte gedaante door de zon wordt beschenen, over de daarvoor liggende graskampen, prachtig voor, en bezit ene echo, die de klanken, tot zelfs van

drie en vier lettergreepige woorden, duidelijk terug geeft. De portierswoning ligt bijna onmiddellijk aan den weg. (...) in eigendom bezeten en bewoond door den Heer Godert Alexander Gerard Philip, Baron van der Capellen van Berkenwoude, Oud-Gouverneur-Generaal van Neerlands Indië, die het grootelijks verfraaide en aldaar den 10 April 1848 overleden is ...”⁵⁸

In 1949 was Van Luttermat niet minder enthousiast: “Prachtige boomgroepen werden achter en terzijde van het huis geplant. Ervoor bleef een wijd gazon open om het uitzicht uit de woonvertrekken vrij te houden (...) velerlei tropische gewassen werden er gekweekt. Thans zijn deze verdwenen maar nog steeds kan men genieten van den knappen aanleg van het park - met dat van Beerschoten het mooiste uit de gansche omtrek - waarin het lichte huis zoo uitstekende past en waarbij de omringende weilanden vol runderen, omringd door groepen hooge populieren en breed-uit gegroeide kastanjes harmonisch aansluiten”⁵⁹

Maar de eer aan Van der Capellen geven zou geen recht doen aan Pieter de Smeth van Alphen, de grondlegger van het landschapspark en de bouwer van het grote huis, het koetshuis, de oranjerie en de moestuin. Het is aardig te zien dat de feiten de overlevering onder de eigenaren van Vollenhoven gelijk geven: inspirator van het park in de huidige vorm was inderdaad Pieter de Smeth in het begin van de negentiende eeuw, de uitbreidingen waren van Van der Capellen. Maar niet alleen Van der Capellen heeft dankbaar gebruik gemaakt van datgene wat al aanwezig was, ook De Smeth heeft dat gedaan. Voor de verlandschappelijking van het park en het zicht aan de achterzijde van het huis hebben beiden veel profijt gehad van de “bogt” in de achtervijver die Gerard Munter in 1797 heeft laten aanbrengen. En dat voordeel heeft Munters bijdrage tot de huidige dag behouden: het zicht over de slingerende achtervijver is nog steeds een van de mooiste in het park.

Geraadpleegde bronnen

- Gemeentearchief De Bilt (GAB), Archief van het gerecht Oostbroek en De Bilt c.s. 1655-1810
 Gemeentearchief De Bilt (GAB), Archief van de Gemeente De Bilt 1811-1931-
 Den Haag, Nationaal Archief, Inventaris Schneitler
 Het Utrechts Archief (HUA), Archief Huis Zuilen, inv. nr. 1103
 Het Utrechts Archief (HUA), Dorpsgerechten
 Het Utrechts Archief (HUA), Notariële archieven stad Utrecht 1560-1905
 Huisarchief Vollenhoven (HAV)
 Website: www.landgoedvollenhoven.nl

Noten

¹ De auteurs danken de familie Van Marwijk Kooy voor hun niet aflatende belangstelling, kritische kanttekeningen en het vrijelijk ter beschikking stellen van het archief tijdens het samenstellen van dit artikel.

- ² C.L. van Groningen, *De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen*, deel 1, Zwolle-Zeist 1999, 120-121.
³ Van Groningen 1999, 270, 276.
⁴ C.L. van Groningen en F.M. Heijkoop, ‘Vollenhoven en Hendrik van Lunteren’, in: *Historische Woonsteden & tuinen*, nr. 153, I-2007, 15 [12-17].
⁵ F.M. Heijkoop, *Drie dagen Vollenhoven, een kort overzicht van de geschiedenis van landgoed Vollenhoven in De Bilt, Utrecht-De Bilt* 2005, 8.
⁶ HUA, Archief Huis Zuilen, inv.nr. 1103, brief van 29 maart 1774 van Johanna Tuyll van Serooskerken aan Mimi Groot de Trevelin. Zie over deze brief ook: Heijkoop 2005, 17-28.
⁷ HUA, Dorpsgerechten, inv.nr. 1599, f. 116v e.v.: transportakte.
⁸ Collectie U.B. R.U. Leiden, Bodel Nijenhuis, port. 41, nr. 41. Afgebeeld bij H.M.J. Tromp e.a., *Buitenplaatsen bij De Bilt. Vollenhoven, Houdringe en Beerschoten*, Zeist 1980, 4-13.
⁹ Tromp 1980, 6.
¹⁰ Van Groningen 1999, 117-119.
¹¹ HUA, Dorpsgerechten, inv.nr. 1610, f.50v. e.v.: Aanbesteding voor de vaart.
¹² H.M.J. Tromp, “*Et in Arcadia ego*”. *Aspecten en achtergronden van de landschapstijl in de tijd van J.F.W. baron van Spaen van Biljoen 1760-1800*, Utrecht, april 2000, 75 e.v. [typescript proefschrift, collectie RACM].
¹³ HUA, Dorpsgerechten, inv.nr. 1602, f.204v e.v.
¹⁴ J.W.H. Meijer, *Kleine historie van De Bilt en Bilthoven*, Bunnik 1995, 44. H.J. Habermehl, *Grafkapel baron De Smeth te Alphen aan den Rijn*, 1985, z.p.
 De Smeth, die afkomstig was uit een Amsterdamse bankiersfamilie, werd in 1753 te Amsterdam geboren. Hij droeg de titel “Baron des Russischen Rijks”. Zijn vader had deze titel gekregen van tsarina Catharina II de Grote, aan wie het bankiershuis De Smeth miljoenenleningen had verstrekt. Zijn eerste vrouw, Machtelina Christina Bregita Warin, met wie hij in 1774 getrouwd was, overleed al drie maanden na de trouwdag. In 1777 trouwde De Smeth voor de tweede maal, met Sara Maria Graafland. Het echtpaar had drie kinderen: Henriëtte Maria (1787-1823), Agatha Agnes (1788-1834) en Theodorus Pieter (1789-1843).
¹⁵ GAB, Archief van het gerecht Oostbroek en De Bilt c.s. 1655-1810, inv.nr. 3, ff.66r-67v.
¹⁶ HUA, Notariële archieven stad Utrecht 1560-905, inv.nr. U 286a016 (notaris J.C. de Graaf), akte nr. 68.
¹⁷ Van Groningen 1999, 120-121.
¹⁸ HUA, Notariële archieven stad Utrecht 1560-905, inv.nr. U 286a011 (notaris J.C. de Graaf), akte nr. 78.
¹⁹ HUA, Notariële archieven stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. U 286a014 (notaris J.C. de Graaf), akte nr. 26.
²⁰ HUA, Dorpsgerechten, inv.nr. 1603, f.198r e.v.
²¹ HUA, Notariële archieven stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. U 286a016 (notaris J.C. de Graaf), akte nr. 68.
²² HUA, Notariële archieven stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. U 286a016 (notaris J.C. de Graaf), akte nr. 68, f.344v.
²³ HUA, Dorpsgerechten, inv. nr. 1604 : Oostbroek en De Bilt (1807-1811), f. 194v e.v.
²⁴ HUA, Dorpsgerechten, inv. nr 1604 : Oostbroek en De Bilt (1807-1811), ff. 194v-195r.

- ²⁵ Dagnotities van de apotheker Keetel, hier geciteerd naar: P.H. Damsté, 'Vollenhove'. In: *De Bilt in Beeld*. De Bilt, z.j.
- ²⁶ *Catalogus van eene Fraaije Verzameling van Orangerie en Kastgewassen (...) en wat verder ten dage der verkooping zal worden te voorschijn gebragt (...) op de Buitenplaatsen Vollenhoven en Beerschoten bij de Bilt*, [1810]; in kopie aanwezig UB Wageningen.
- ²⁷ A. Hoekstra, 'Bomen op buitenplaatsen', in: *Tuin en park; historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht*, Utrecht [1992], 75-76 [73-78].
- ²⁸ Van Groningen en Heijkoop 2007, 13-14.
- ²⁹ HUA, Notariële archieven stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. U 320b021 (notaris Hendrik van Ommeren), akte nr. 1945: verkoop Beerschoten door Jan Willem van Loon aan Johan Steengracht van Oostcapelle, 14 september 1816.
- ³⁰ HUA, Notariële archieven stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. U 320b019 (notaris Hendrik van Ommeren), akte nr. 1614.
- ³¹ Heijkoop 2005, 31-32. Van der Capellen, telg uit de bekende patriottenfamilie, was op 15 december 1778 in Utrecht geboren. Na zijn rechtenstudies in Göttingen en Utrecht bekleedde hij verschillende overheidsfuncties. Hij huwde in 1803 Jacoba Elisabeth baronesse van Tuyll van Serooskerken. In 1815 vertrokken zij naar Indië, waar hij van 1819 tot 1826 gouverneur-generaal was. Van der Capellen stierf op 10 april 1848 op zeventigjarige leeftijd op Vollenhoven, na een bijzonder triest ziekbed. Hij was krankzinnig geworden nadat hij tijdens onlusten in Parijs aan het hoofd gewond was geraakt.
- ³² Heijkoop 2005, 17-26.
- ³³ N. van der Woude, 'Oud-Amelisweerd', in: B. Olde Meierink, e.a., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, 103.
- ³⁴ HAV akte 49.
- ³⁵ Een overzicht van de aankopen door Van der Capellen is opgenomen in de notarisakte behorende bij de verkoop van Vollenhoven in 1848, HUA, Utrechtse notarissen, notaris Stevens, inv. nr. U 324c055, akte nr. 15051. Het Klompje kocht hij op 9 juli 1828 van Frans van Bern en Wijnanda Anna van Dam.
- ³⁶ Dit huis wordt in diverse publicaties stelselmatig 'portierswoning' genoemd. Dit is onjuist. De portierswoning stond aan het begin van de gebogen oprijlaan en is bij de verbreding van de Utrechtseweg in de jaren twintig van de vorige eeuw afgebroken.
- ³⁷ GAB, inv. nr. 215a. Zie ook: S. Broekhoven en S. Barends, *De Bilt. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1995., 229-230 en 231-232.
- ³⁸ HAV, veilingbiljet 1848.
- ³⁹ J.B. Christemeijer, *Het lustoord tusschen Amstel en Grebbe en elders in het Sticht van Utrecht*, Schoonhoven 1837, 121.
- ⁴⁰ Heijkoop 2005, 29-45.
- ⁴¹ M.-O. Scalliet, *Antoine Payen, peintre des Indes Orientales; vie et écrits d'un artiste du XIXe siècle (1792-1853)*, Leiden 1995, 538: "(...) C"est une maison bien bâtie sans beaucoup de goût. Ses jardins sont spacieux et bien plantés. (...)".
- ⁴² Christemeijer 1837, dl. 2, 119; A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden ...*, Dl. 11. T-V. Gorinchem, 1848, 445.
- ⁴³ J.D.C. van Dokkum, *In en om Utrecht, beschrijving van de stad en hare omgeving*, Utrecht 1900, 78-79.
- ⁴⁴ Hendrik Manfred Haus (Bergen op Zoom 1803-Utrecht 1843) werkte na 1837 voornamelijk in Utrecht als landschapsschilder. P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*, deel A-L., 's-Gravenhage 1969, 445. Centraal Museum Utrecht cat. nr. 9261.
- ⁴⁵ HAV Akte 50b.
- ⁴⁶ HAV Veilingbiljet 1848: "(...) eene ruime vestibule, bevoerd met wit marmeren steenen en plinten, ter linkerzijde waarvan eene antichambre, geleidende tot eene suite van twee kamers, beide behangen, gestucadoord en gelambriseerd, waarin schoorsteenen met marmeren mantels en kapitale heldere spiegels voor dezelve en voor de penanten, eene peristyle, bevoerd met marmere steenen, gestucadoord en stookplaats in dezelve, ook voor de bovenkamers aangelegd, opleverende een allerschoonst uitzigt; verder een kabinetje, geleidende tot de eetkamer of zaal, behangen en gestucadoord, met marmeren schoorsteen en spiegel, benevens vier grisailles van den beroemde de Wit, welke zaal zich vereenigt met gemelde vestibule, voor en achter gevende een riant en uitgestrekt gezigt, aan de rechterzijde der vestibule twee kamers, beide behangen en gestucadoord, waarvan de eene is georneerd met marmeren schoorsteen, spiegel en kasten; wijders keuken en verdere offices, met fornuizen, ovens, wel en regenwaterspomp, aanregt, vaste kast en verdere veelvuldige gemakken, twee vertrekken voor de dienstboden, poetskamer met kasten, kapitale drooge bekluisde wijn- en provisiekelder, en provisiekamer; eene gemakkelijke trap naar boven, alwaar eenen ruimen gestucadoorden gang met twee aisances, zeven kamers, allen onderling communicatie hebbende, behangen en gestucadoord, waarvan drie met marmeren schoorsteenen en een derzelve met een spiegel; nog zes kamers, allen behangen, gestucadoord of geplafonneerd, gedeeltelijk met stookplaatsen en kasten, domestiekenkamers, en eindelijk op de tweede verdieping een ruim Locaal en twee kamers, ingerigt voor een kabinet van zeldzaamheden of andere verzameling, boogsgewijze gestucadoord, eene strijkkamer, dienstbodenkamer, groote droog- en mangelzolders met afgeschoten bergplaats en vlieringen".
- ⁴⁷ HUA, Huis Zuylen, inv. nr. 1188: Bezoekersregister bij de verzameling van Van der Capellen.
- ⁴⁸ HUA, Memorie van successie van G. van der Capellen, inv. nr. 231a, microfiche 2601 e.v., m.n. microfiche 2614.
- ⁴⁹ Van Groningen en Heijkoop 2007, 15.
- ⁵⁰ Zie kadastrale minuut van Vesters, gemeente de Bilt, sectie C, 4de blad.
- ⁵¹ Van Groningen en Heijkoop 2007, 16-17.
- ⁵² P. Lammertse-Tjalma, 'Hendrik van Lunteren (1780-1848): vermaarde aanlegger van landgoederen en wat tot verfraaiing in het bouwkundig vak daarbij hoort', In: *Jaarboek Tuinkunst* (1997), [37-73], 63; H. Hoekstra en H. Mik, *Inventarisatie van de buitenplaatsen 't Hogeland, Beerschoten, Vollenhoven en Hoog Beek en Roijen, gelegen op de Utrechtse Heuvelrug*, Utrecht 1978. Doctoraalscriptie Biohistorisch Instituut Universiteit Utrecht. In kopie aanwezig UB Wageningen. 1978, 29-30.
- ⁵³ Nationaal Archief, Inv. Schneitler, inv.nr. 4: Brief van H.J. Meijnders aan Van der Capellen, Batavia 3 juni 1829.
- ⁵⁴ Heijkoop 2005, 36-37.
- ⁵⁵ R. van Luttermvelt, *De Stichtsche Lustwarande*, Amsterdam 1949, 165.
- ⁵⁶ N. van der Monde, *Utrecht en derzelver fraaije omstreken*, Utrecht [1842], 287-288.
- ⁵⁷ Christemeijer 1837, dl. 2, 115-119.
- ⁵⁸ Van der Aa 1848, dl. 11, 824.
- ⁵⁹ Van Luttermvelt 1949, 165.

PUBLICATIES

Thomas Coomans (red.) e.a., **La Ramée, Abbaye cistercienne en Brabant wallon**. Uitgeverij Racine, Brussel, 2002, 232 p., 165 illustraties in kleur en zwart/wit, ISBN 2-87386-282-3, Euro 59,95.

Franstalige literatuur wordt niet vaak gerecenseerd in het *Bulletin KNOB*, maar een boek over het vlaggenschip van het Waals Brabantse erfgoed: La Ramée, een Cisterciënzer abdij uit de 13de eeuw, met de grootste graanschuur van België, mag niet onbesproken blijven. Achttien specialistische essays zijn gebundeld in een kloeke uitgave, onder redactie van Thomas Coomans. Het is niet de eerste keer dat hij zich bezig houdt met de wereld van de Cisterciënzers. In 2000 verscheen zijn zeer uitgebreide dissertatie over de Cisterciënzer Abdij van Villers, waarin naast de historie de bouwkundige aspecten ruime aandacht kregen.

Over La Ramée is niet veel gepubliceerd: een artikel uit 1872, een beschrijving van de kloostergeschiedenis in 1925 en in 1968 een tijdschriftartikel in *Monasticon belge*. Er waren verschillende redenen alle bestaande gegevens over deze middeleeuwse abdij te bundelen. In 1990 vond er een restauratie plaats van enkele gebouwen van het complex, die bekroond werd met de prestigieuze prijs *Europa Nostra Belgium*. De officiële inschrijving op de lijst van Buitengewoon Erfgoed van Wallonië en ook de viering van het 100-jarig verblijf in het hoofdgebouw van de zusters van de congregatie van Sacré Coeur in 2003 waren andere belangrijke gebeurtenissen.

In een brede, interuniversitaire studie hebben twaalf auteurs, ieder op hun eigen vakgebied, een bijdrage aan het boek geleverd. Het zijn vooral de historici en filosofen/letterkundigen, die de religieuze en vooral religieus-politieke verwickelingen rond de abdij onder de loep nemen. Zij worden op de voet gevolgd door taalwetenschappers, terwijl er ook bijdragen zijn van een geograaf, een kunsthistoricus en een pomoloog. Een enkele auteur begeeft zich op een gebied dat los staat van zijn studie, zoals de filosoof die alles van zegels en heraldiek weet, of de filosoof die tevens ethnoloog is en die de orale overleveringen te boek heeft gesteld.

De uitvoering van het boek is zeer verzorgd, op enkele kleinigheden na: de inhoudsopgave geeft twee keer een verkeerde pagina aan. Het boek is ingedeeld in twee grote tijdsperiodes: de zes eeuwen van de 13de tot en met de 18de eeuw, en de 19de tot en met de 20ste eeuw. De essays zijn min of meer chronologisch geplaatst, met uitstapjes naar speciale vakgebieden in de betreffende periode. Hierbij was enige overlap niet helemaal te vermijden. De geschiedenis van de bewoners heeft een grote plaats in het geheel gekregen, met uitzondering van een periode in de middeleeuwen, waarvan er geen geschriften zijn overgeleverd. Ook de jaren van de beide wereldoorlogen zijn opvallend onderbelicht gebleven, terwijl ze aan La Ramée niet zonder meer voorbijgegaan zijn. Van de 165 illustraties, waaronder een groot aantal grafieken, tabellen en lijsten met namen, zijn er slechts 59 in kleur.

In de appendices zijn zeer uitgebreide lijsten te vinden van de abdisen van het klooster, de religieuzen en bekeerden die er verbleven, evenals specificaties van bezittingen en inkomsten uit de 17de en 18de eeuw. Literatuurverwijzingen van alle essays zijn in een gezamenlijke bibliografie opgenomen, gevolgd door een index op namen van personen en van plaatsen. Een steeds vaker voorkomend gebruik om door een Engelse samenvatting een boek toegankelijk te maken voor een grotere groep geïnteresseerden heeft hier helaas geen

ingang gevonden. De lezerskring blijft beperkt tot degenen die de Franse taal beheersen.

In de inleiding wordt door de hoofdredacteur Thomas Coomans (kunsthistoricus/archeoloog, medewerker van de Leuvense Universiteit, gespecialiseerd in middeleeuwse kloosterarchitectuur) de tweeledige bestemming van La Ramée naar voren gebracht. Het fungeerde sinds de stichting van een abdij als woonoord voor religieuze Cisterciënzers, daarna was het twee eeuwen de verblijfplaats van leken-grootgrondbezitters, gevolgd door een eeuw lang bewoning door de religieuzen van de Congregatie van Sacré Coeur, maar het fungeerde alle eeuwen als boerderij waar landbouw en veeteelt werden bedreven. Thomas Coomans heeft vier essays over de (re)constructie van de al of niet verdwenen gebouwen voor zijn rekening genomen. Deze maken een substantieel deel van de tekst uit, hoewel er van de middeleeuwse gebouwen nauwelijks meer iets resteert of met zekerheid is vast te stellen. De conclusies zijn voornamelijk gebaseerd op historische bronnen, zoals latere gravures van de abdij en levensbeschrijvingen van de bewoonsters. Er is slechts een kortdurend archeologisch onderzoek verricht naar de oorspronkelijke gebouwen. Van de bestaande gebouwen zijn de meeste in de 18de eeuw neergezet.

Philippe Tock (geograaf en directeur Institut Saint-Albert) beschrijft de geologische bodemgesteldheid. De oudste kaarten van de omgeving van La Ramée, uit 1758 en 1762, laten zien dat het gebouwen complex tussen grote bossen en beken is gelegen in de buurt van het dorpje Jauchette, in de regio Hesbaye. Dit is een gebied ten zuiden van Luik, dat zich uitstrekt tot in het naburige Duitsland en zich kenmerkt zich door glooiende heuvels. In de streek wordt kwartsiet gevonden dat bij een aantal van de gebouwen van La Ramée is gebruikt, in combinatie met Gobertange kalksteen. De met leem bedekte bodem is bijzonder vruchtbaar en het is geen wonder dat in deze buurt veel boerderijen waren gevestigd, ook van andere orden. De Romeinen bedreven er eveneens landbouw; een oude tumulus getuigt daarvan.

In de 13de eeuw was er voor vrouwen buiten het huwelijk weinig anders mogelijk dan zich te wijden aan geestelijke zaken. In het diocees van Luik werden in die eeuw vier abdijen opgericht, waaronder die van Villers. Marie-Elizabeth Henneau (historicus en letterkundige, medewerker van de Universiteit van Luik) tekent het aarzelende begin in 1212 van een congregatie vrouwen, die zich graag willen aansluiten bij de Cisterciënzers. Zij tekenen in 1216 een contract met de Seigneur van Jauche, die hen grond schenkt, waar de vrouwen een klooster en een kerk kunnen bouwen. Ook krijgen zij de beschikking over opbrengsten uit en het patronaat van vijf parochies in de omgeving en staan onder jurisdictie van de Cisterciënzer Abt van Villers. Er verblijven onder hen enkele zeer gelovige vrouwen, waaronder Ida van Nivelles, die zich bijzonder inspant voor de totstandkoming van de abdij La Ramée. Er komt een altaar in de nieuwe kerk, dat gewijd wordt vóór 1231. Maar niet alles ging van een leien dakje: op een lijst van rechten en donaties (1261 tot 1393) komt regelmatig voor dat er conflicten beslecht moeten worden, waar zelfs de paus aan te pas komt. Na 1393 bestaan er helaas geen overleveringen meer op papier.

Thomas Falmagne (historicus, bezig met de catalogisering van manuscripten uit Echternach) overweegt of de abdij La Ramée een scriptorium heeft gehad, omdat er slechts één document uit het begin van de 14de eeuw is gevonden, met een ex-libris, dat refereert naar genoemde abdij, luidend: *Liber sancte Marie de Rameya in Brabantia*. Dit bescheiden document, zonder illustraties, behandelt summier het leven van Ida van Nivelles en Ida van Léau. In een andere levensbeschrijving van Ida van Nivelles wordt echter wel vermeld

dat zij zich bezig houdt met kopiëren en corrigeren van geschriften. Ook een zekere Beatrix van Nazareth wordt naar de abdij gestuurd om daar te leren schrijven en te kopiëren, zoals dat in die tijd gebruikelijk was. Overigens is uit het hele huidige Belgische en Franse gebied weinig overgeleverd over manuscripten in bibliotheken in de middeleeuwen, zeker vergeleken met Duitsland en La Ramée vormt daarop geen uitzondering.

De tijd van hervormingen tussen 1501 en 1565 is beschreven door de eerder genoemde Marie-Elizabeth Henneau, beginnend met de gevolgen van het schisma in de katholieke kerk in de 14de eeuw. Ook de Cisterciënzer orde ontkomt niet aan problemen. Het streven in gemeenschap te leven en alles te delen gaat in de praktijk niet geheel op, omdat een aantal van de religieuzen toch eigen inkomsten houdt. Het is een reëel gegeven dat daardoor burgerlijke macht invloed heeft op de religieuze gemeenschap. Er worden strikte regels voorgesteld en de invoering daarvan gaat niet zonder slag of stoot. Wel gaan de religieuzen hun leven meer richten op samenzijn in een besloten gemeenschap, maar welke invloed dit op hun spiritueel leven had, is niet bekend. Zij zijn onderworpen aan drie verschillende machten: de burgerlijke, de kerkelijke en de jurisdictie van de Cisterciënzers.

Het essay van Thomas Coomans over de kerk en de kloostergebouwen in de 13de tot de 18de eeuw is voornamelijk gebaseerd op interpretaties van overgeleverde geschriften, ondersteund door iconografische bronnen zoals een gravure van de abdij uit 1692, en een tweetal plattegronden, uit 1758 en 1762, die elkaar echter op bepaalde punten tegenspreken. Door vergelijkingen te maken met de onderdelen van een gangbare middeleeuwse Cisterciënzer abdij in de voormalige Lage Landen is min of meer een reconstructie gemaakt. Uitbreider onderzoek zou deze veronderstellingen kunnen bevestigen.

In 1983 vond een kortdurende archeologische opgraving plaats door enkele studenten van de Vrije Universiteit van Brussel onder leiding van Vincent van Oeteren (historicus, tevens kunsthistoricus/archeoloog). Zij oriënteerden zich op een luchtfoto, genomen tijdens het zeer droge jaar 1976, waarop de contouren van een abdijkerk zichtbaar zijn. Bij de opgraving werd op twee plaatsen een gedeelte van de kerkmuur en de vloer blootgelegd. De conclusie was dat het hier een eenbeukige kerk betrof, ongeveer 55 m lang en 9 m breed, met een driezijdige absis - muur dikte ongeveer 1.70 m - gebouwd van natuursteen. Het gebouw was helaas niet te dateren, en het was ook niet duidelijk of dit het oudste bouwwerk was.

René Laurent (letterkundige en historicus, werkzaam bij de Koninkrijks Archieven) geeft een kort essay over de zegels en heraldische wapens van de abdij en haar abdisen. Een tweetal wapens is nog aanwezig in de muren van de schuur en de boerderij.

In haar derde bijdrage beschrijft Elizabeth Henneau de lotgevalen van de Cisterciënzers zusters tussen 1566 en 1790. Uitvoerige levensbeschrijvingen van de abdisen, en vooral van de manier waarop zij gekozen worden, komen aan de orde. De zusters mogen wel hun stem uitbrengen, maar in de meeste gevallen nemen de burgerlijke autoriteiten een beslissing op basis van politieke overwegingen. Zo mogen er niet te veel vrouwen uit Luik tot abdis worden benoemd! De inkomsten vanuit de boerderij en de uitgaven van het klooster, leveren historisch interessante cijfers op. Hierover zijn meer gegevens te vinden dan over het geestelijke leven van de inwonende zusters. Na de Franse Revolutie komen er nieuwe wetten en de abdij valt bij een wet uit 1783 onder het hoofdstuk 'nuttig' omdat zij een school heeft en een pensioonaat, zodat de religieuzen niet 'de wereld in' hoeven. Vanaf de stichting tot het eind van de 18de eeuw

heeft de abdij, steeds Franstalig, behoort tot de orde van Cîteaux, onder de lokale supervisie van de abten van Moulins en Villers. Het feit dat er landbouw werd bedreven was belangrijk voor de werkgelegenheid in de omgeving.

Een heel ander aspect was het functioneren van de abdij als hospitaal bij de slag van Ramillies in 1706. Pierre Lierneux (historicus, werkzaam bij het Koninklijk Militair Museum in Brussel) beschrijft eerst de verwoestingen en plunderingen die het klooster overkwamen in 1635 en 1693 en legt uit waarom in 1706 de abdij gespaard bleef. De legerleider, de Hertog van Marlborough, installeerde er namelijk zijn hoofdkwartier, vlak bij de doorgaande wegen van het leger en liet de abdijgebouwen inrichten als ziekenzalen. In deze oorlog, tussen de Fransen en een alliantie van Engelsen, Oostenrijkers en Bataven (uit de noordelijke Republiek) werden voor het eerst ook vijandelijke gewonden behandeld.

Het huidige La Ramée bestaat uit een grote verscheidenheid aan gebouwen, waarbij vooral de grote graanschuur (1722) opvalt. Thomas Coomans reconstrueert de vermoedelijke locatie van vroegere gebouwen met behulp van de jaartallen en wapens aangebracht in de muren en vergelijkt ze met de plattegrond uit 1798 waarop de gebouwen benoemd zijn. Van sommige gebouwen resteren momenteel alleen nog onderdelen, andere bestaan in verbouwde vorm. Merkwaardig is de constructie achteraf van gewelven in paardenstallen, een vleugel gelegen aan de binnenplaats. Deze gemetselde gewelven werden bij de restauratie in 1990 weer verwijderd, omdat er scheuren in het muurwerk ontstonden.

In 1923 heeft een brand de hele kap van de enorme graanschuur verwoest. Met binnenafmetingen van 20 meter hoog, 47 meter lang, en 21 meter breed heeft deze schuur de grootste inhoud van alle schuren in Wallonië, met als enige rivaal de schuur van Ter Doest in Lissewege, uit 1270. Het is niet duidelijk uit de tekst of er een eerdere graanschuur bestond, alleen de verbouwing of reconstructie in 1722 is aangegeven.

Op het complex staan drie molens, elk met een verschillende functie. De grootste is een niet meer werkende graanmolen, zodanig gelegen dat deze maximaal gebruik kon maken van de beken rond het abdijcomplex. Tegelijkertijd was de molen voor de buitenwereld goed toegankelijk, en lag, zoals verplicht was volgens de regels van Benedictus, binnen het complex. De auteur besluit zijn essay met een reconstructie tekening zoals de abdij er aan het eind van de 18de eeuw vermoedelijk heeft uitgezien.

Na de Franse revolutie vervallen alle goederen van de kerk aan de staat als 'Nationaal Bezit' en Marie-Elizabeth Henneau legt uit dat het verkopen van deze goederen een aardige som gelds opleverde voor het in een economische crisis verkerende land. Ook La Ramée ontspringt de dans niet hoewel bijna alle religieuzen zich verzetten tegen het uitkopen. Na het overlijden van de laatste abdis wordt het bezit in vijf delen opgesplitst en in de daarop volgende jaren verkocht. Een getekende kaart met daarop aangegeven de diverse gebouwen geeft een goed overzicht van de situatie in 1800, hoewel de afmetingen niet helemaal correct zijn. De geschiedenis verhaalt niet waarheen de zusters vertrokken.

De volgende bewoners waren burgers en Joseph Tordoir (historicus, specialisatie politiek) geeft een overzicht van hun levens en, nog interessanter, van hun bezittingen. Sommigen hebben er moeite mee, bezittingen die aan de kerk hebben toebehoord te kopen, waarvan een brief getuigt van een Vlaams-Brabantse familie. De eerste eigenaar laat de kerk en nog enkele andere gebouwen afbreken; helaas wordt niet aangegeven welke. Delen van het complex wisselen nogal eens van eigenaar maar de boerderijbestemming blijft voortbestaan. De tuin

wordt nieuw aangelegd als een landschap en een van de hoofdgebouwen wordt geschikt gemaakt voor bewoning. Het bezit wordt uitgebreid met een bos, en in het midden van de 19de eeuw laat de eigenaar een grote glasserre bouwen, waardoor een afsluiting ontstaat van de boerderijbinnenplaats. Het hoofdgebouw heet nu 'kasteel'.

De boerderij evolueert onder volgende eigenaren tot een modelboerderij, waar een nieuw varkensras het licht ziet. Door de import van graan uit de Verenigde Staten ontstaat een graancrisis, waarvan ook La Ramée de gevolgen ondervindt. Een groot deel van het complex wordt verkocht en de katholieke pachter wordt vervangen door een liberale, die ook burgemeester is van het dichtstbijzijnde dorp Jauchelette. Grote veranderingen vinden plaats wanneer de resterende delen van het complex door vererving toevallen aan de oudste erfdochter, die een leven als religieuze in de congregatie van Sacré Coeur leidt. De hele orde trekt in 1903 in het hoofdgebouw dat vanaf die tijd Klooster van La Ramée heet.

Een essay door Coomans over 'het kasteel' en het romantische park ten tijde van eigenaar Charles Favart geeft goed gedateerde informatie. De verbouwingen aan het grote huis, diverse stucplafonds, de aanleg van het landschapspark met vijver door een echte tuinarchitect en de bouw van de grote serre vinden plaats na 1855. Vooral de uit gietijzer en glas gebouwde serre in neoclassicistische stijl was in die tijd een bijzonder bouwwerk.

Ter gelegenheid van het 100-jarig verblijf van de zusters van Sacré Coeur schrijft ordezuster Marie-Claire Lhoëst samen met Marie van Zeebroeck (Romaanse taalwetenschappen) over het ontstaan en de verbreiding van de orde. Het verhaal van hun verdrijving uit Frankrijk wordt met veel letterlijke citaten opgedist, waarna een beschrijving van het samengaan met de Belgische zusters en de aankomst in La Ramée in 1903 volgt. Geleidelijk aan nemen de zusters deel aan het dorpsleven en stellen de grote serre beschikbaar voor activiteiten. Toch wordt een groot deel van de serre in 1913 afgebroken. Net als de bij de Cisterciënzers wordt ook nu een schoolje geopend, en een naaikamer voor meisjes. De eerste wereldoorlog gaat zonder al te veel problemen aan het klooster voorbij. Het plaatsen van een Christus beeld in 1927 krijgt tekstueel ruim aandacht, evenals de letterlijk geciteerde interviews met leerlingen van de school. De grote brand van 1923 verwoest de schuur maar spaart het klooster. Over de tweede wereldoorlog ontbreken alle jaarboeken. Er worden slechts 3 zinnen aan gewijd, die beschrijven hoe het klooster een aantal Joodse jongeren redt van deportatie door ze onder te brengen in een zogenaamde landbouwschool. Er is kennelijk geen verder onderzoek gedaan naar het leven tijdens de bezetting. De bouw van een speciale vleugel voor de zieken en ook een kerkhof konden niet uitblijven bij de ouder wordende congregatie. Er werden ook nieuwe activiteiten georganiseerd: een toneelgroep, een centrum voor spirituele vorming van leken, verblijfruimtes voor mensen die zoeken naar God en zelfs vakantie mogelijkheden voor minvermogenden.

Met de komst van de religieuzen van Sacré Coeur in 1903, was er een verbouwing nodig van het bestaande huis. Verder moest er een kapel komen, een huis voor een conciërge en goede voorzieningen voor een school. Coomans licht de bouwtekeningen van de kapel toe: de Romaanse vensters van de oude kloosterkerk worden geïmiteerd, maar de rest van de bouwstijl wordt aangepast aan het 18de-eeuwse gebouw dat er naast staat. Er is geen sprake van de neogotische stijl die de orde meestal bij de bouw van haar kapellen toepast. De kapel wordt voorzien van een nieuw hoofdaltaar, het oude was in het begin van de 20ste eeuw geschonken door de toenmalige burger-bewoner aan de kathedraal van Namen. De beschrijving van het geheel is eerder lyrisch dan feitelijk.

In zijn tweede bijdrage gaat Joseph Tordoir de politiek-historische gebeurtenissen en eigenaren van de 20ste eeuw nog eens na. De meeste nadruk valt niet op de boerderij-functie die in al die eeuwen is blijven bestaan, maar op de bestuursfuncties van de eigenaren en hun partij-keuze. De boerderij komt in 1990 in handen van een N.V. en de gebouwen worden in 2002 op de lijst van Buitengewoon erfgoed van Wallonië geplaatst.

Gesprekken in de streektaal met de nog levende werknemers van de boerderij hebben Jean-Jacques Gaziaux (filosofie en letteren, specialist in waals dialect) een goed idee gegeven van hun activiteiten. Ook heeft hij uit hun woorden kunnen opmaken hoe alle vleugels rond de binnenplaats halverwege de 20ste eeuw waren ingedeeld. In die tijd werden de paarden vervangen door tractoren, vijvers werden drooggelegd ten behoeve van de varkensfokkerij, en suikerbieten gingen een rol spelen. Het laden van de grote graanzolder werd meestal feestelijk afgesloten met taart, jenever en accordeonmuziek. De meeste boerenarbeiders kwamen uit de omgeving en meestal was er sprake van seizoensarbeid. Hun aantal nam, naarmate de mechanisatie toenam, in de loop van de jaren geleidelijk aan steeds meer af. Een nieuwe activiteit deed zijn intrede met de aanleg van een nieuwe boomgaard. Jean-Pierre van Wesel (pomoloog) noemt de historische en nieuwe soorten peren die in het *fruiticum* zullen worden gekweekt, waarbij de gunstige ligging van de oude kloostermuur van dienst komt. Er staan diverse experimenten op stapel en hij heeft hoge verwachtingen van toekomstig fruitproeven, analoog aan wijnproeven.

De geschiedenis van La Ramée heeft vele facetten, die meer of minder uitgebreid belicht zijn in dit boek. Het is een verzameling van alles wat tot nog toe bekend is over deze van oorsprong middeleeuwse abdij. Het religieuze aspect komt uitgebreid aan bod, waarbij erg veel aandacht is gegeven aan de persoonlijke levens van de abdisen en waarbij rissen namen van religieuzen genoemd worden. De historie en ook de politiek spelen een grote rol in de essays, terwijl het bouwhistorische gedeelte wat betreft de oude abdij onderbelicht blijft, door het ontbreken van concrete onderzoeksresultaten. Het is een veelzijdige publicatie, waarvoor het moeilijk is de doelgroep te bepalen: er is 'voor elck wat wils'.

Arendie Herwig-Kempers

Roland Blijdenstijn, **Tastbare Tijd. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht**, Planplan Producties, Utrecht 2005, hardcover, 320 pagina's. ISBN 9076092400. Prijs € 29,50

Binnen een week stond het in de top tien van best verkochte boeken in Utrecht, in een paar maanden moest er al een tweede druk komen en dat voor een cultuurhistorische atlas! Dit was kennelijk het boek waar velen op hadden zitten wachten. De gedeputeerde Cultuur van de provincie, Jan van Bergen, kondigt al in het Voorwoord aan dat hij het ademloos gelezen had en kennelijk was hij dus niet de enige. De Cultuurhistorische Atlas van de provincie Utrecht, want daar gaat het over, draagt de titel *Tastbare Tijd*. De *Atlas* is een verwijzing naar de ruggengraat van het boek: de tientallen (historische) kaarten met de belangrijkste cultuurhistorische kenmerken van de provincie, het *Tastbare* zijn de beschrijvingen van de fysieke getuigenissen van de mens door de tijden heen die de historische landschappen hebben gevormd.

Deze uitgave over de ruimtelijke ontwikkeling van de provincie geeft niet alleen de geschiedenis van maar ook een visie op de toekomst

van het culturele erfgoed in de provincie en is daarmee een stuk voor beleidsmakers. Bijzonder is dat een uitgave, in eerste instantie bedoeld voor beleidsmakers zodanig is omgebogen en bewerkt dat het voor de inwoners van de provincie een inspirerende en goed verkopende publicatie is geworden. De samensteller Roland Blijdenstijn en zijn team kunnen hiervoor terecht worden geprezen.

In de Inleiding staan de stappen vermeld die tot de Atlas geleid hebben: een proces van lange adem met als onderlegger een in 2002 uitgebrachte cd-rom met een beschrijving, waardering en locatie van zo'n 20.000 (!) cultuurhistorische elementen. De schrijver neemt de lezer bij de hand en voert hem/haar in vijf hoofdstukken door tijd en provincie.

In het eerste hoofdstuk wordt door middel van grote passen door de tijd getoond wat er in de provincie Utrecht in het verleden is gebeurd, wat de ruimtelijke neerslag daarvan is geweest en wat er nu nog over is. Hoofdstuk twee is aan de verdedigingslijnen gewijd die de provincie rijk is, de Romeinse Limes, de Grebbelinie en de Oude en Nieuwe Hollands(ch)e waterlijnen. De lijnen vormen een verbindende factor tussen de deelgebieden in de provincie, maar belangrijker nog, zij vertegenwoordigen door hun ontstaansgeschiedenis, hun locatie en hun specifieke problematiek een bovenregionale factor. Daardoor heeft de provincie de verdedigingslijnen tot speerpunt van haar beleid gemaakt. Dan volgt het grootste, het meest omvangrijke en belangrijkste hoofdstuk. Dit behandelt de tien deelgebieden, begrensd volgens de lijnen van oude cultuurlandschappen: de Heuvelrug, de rivierengebieden, veenlandschappen en de Gelderse Vallei. Met (lucht)foto's, overzichtelijke schema's en thematische kaarten is de tekst verlevendigd. In die deelgebieden komt een keur van onderwerpen aan bod, chronologisch gerangschikt en voorafgegaan door een korte karakteristiek. Voor de beleidsmakers is de paragraaf nog eens samengevat in een visie. Hoofdstuk vier gaat over de cultuurhistorische hoofdstructuur, in minder dan tien pagina's uitgelegd en samengevat, ondersteund door een kaart waar in één oogopslag de voornaamste gebieden en structuren terug te vinden zijn.

Het laatste hoofdstuk is Visie genoemd. Het voorgaande wordt nogmaals samengevat in een aantal aandachtspunten in woord en in een kaart voor het beeld. Het boek wordt afgesloten met een verantwoording, een verklarende woordenlijst, een bibliografie en registers, waardoor het hanteerbaar wordt. Tot zover de beredeneerde inhoud.

Het boek kan op verschillende manieren worden gebruikt:

- als kijkboek met toegesneden informatie onder de afbeeldingen;
- als een goed geïllustreerde cultuurhistorische analyse, bezien uit verschillende gezichtspunten;
- als een handvat voor beleidsmakers.

De kracht van het boek ligt in zijn afbeeldingen met soms uitgebreide bijschriften en in de bondige paragrafen binnen de hoofdstukken. De bibliografie is daarop afgestemd: per paragraaf is alfabetisch de geraadpleegde literatuur aangeduid, wat het gericht opzoeken aanmerkelijk vergemakkelijkt.

De deelgebieden lopen van het zand (Heuvelrug), via de weteningen en rivieren naar de laaggelegen veengebieden. Dat heeft onder andere tot gevolg dat het gedeelte over de Vecht (4) gescheiden wordt van het Vechtplassengebied (8). Een voordeel is wel dat verder dan de eigen provinciegrenzen wordt gekeken. Het Utrechtse landschap houdt immers niet op bij de provinciegrens.

De kaarten en de digitale bewerkingen daarvan, gecombineerd met de foto's zijn helder en bieden veel informatie, mede door de bijschriften en de bondige teksten.

Het is een keuze van de samensteller om bij de bijschriften over het

algemeen niet de verblijfplaats van het kaartmateriaal en de tekeningen te vermelden, maar dat achterin bij de verantwoording van de illustraties te doen. Dat vergt enig zoekwerk. Bovendien ontbreken in de bijschriften de inventarisnummers, waardoor met name de tekeningen in de archieven niet makkelijk te vinden zullen zijn. Hier en daar word je op het verkeerde been gezet. De prachtig getekende kaart van het Baarnsche Bosch uit 1754 (p. 101) staat onder 'Soestdijk, Koninklijk Huisarchief'. Moet dat niet Den Haag zijn? De schitterende kaart van de Jurisdicte van de ridderhofstad Zuytlestein uit 1633 (p. 95), vond ik na enig speurwerk vermeld onder Het Utrechts Archief, maar die maakt deel uit van de collectie van het Nationaal Archief (VTH 3035). Mogelijk onbelangrijk en naar spijkers op laag water gezocht (en hier en daar gevonden), maar juist omdat de afbeeldingen zo fraai zijn, wil ik meer over de vindplaatsen weten. De kwaliteit van het afgebeelde materiaal is goed, de lay-out rustig en duidelijk. Er is geen overkill aan afbeeldingen en de twee koloms tekst leest prettig. Afbeeldingen en tekst staan bij elkaar. Dit laatste lijkt een overbodige constatering, maar is het niet. Helaas komt het maar al te vaak voor dat er heen en weer gebladerd moet worden om het plaatje bij het praatje te vinden. Utrecht kan trots zijn op dit product uit eigen stal. Het is een must voor iedere inwoner van de provincie die in de cultuurhistorie is geïnteresseerd. Door de vorm, de enorme hoeveelheid aan informatie en de toegankelijke indeling is het bovendien een boek dat niet alleen voor de 'kenner' en bewoner van de provincie maar zeker ook voor de geïnteresseerde leek in andere provincies de moeite waard is.

Catharina van Groningen

Auke van der Woud, **Een nieuwe wereld: Het ontstaan van het moderne Nederland**. Amsterdam (Bert Bakker) 2006, 464 pp., ISBN 10 90 351 2983 0, € 29,95

Tijd en ruimte zijn hoofdingrediënten van iedere historische studie. Vanaf het midden van de negentiende eeuw leidde een steeds betere infrastructuur tot een toenemende horizonverbreding die, gekoppeld aan steeds snellere ontwikkelingen, resulteerde in een tot een voor die tijd ongekende ruimtelijke en maatschappelijke transformatie. In drie delen – macht over tijd en ruimte, normaal denken en netwerken – voert Auke van der Woud ons door de temporele en spatiale aspecten van deze nieuwe, moderne, wereld van het Nederland tussen 1850 en 1900. *Een nieuwe wereld* is een intrigerend boek dat je, eenmaal begonnen, niet makkelijk weglegt; het is een synthese zoals je ze nog maar zelden ziet en bovendien door één persoon geschreven. Deze prestatie krijgt nog meer reliëf in relatie met zijn dissertatie uit 1987: *Het lege land: De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. De auteur is met zijn nieuwste boek teruggekeerd naar zijn oude fascinatie, de ruimtelijke orde van Nederland in de negentiende eeuw, en geeft met dit boek voltooiing aan wat hij noemde 'het restant van een groots plan'. De Staatsregeling van 1798 die in *Het lege land* als uitgangspunt werd genomen, kreeg in dat boek, naar nu blijkt, slechts zijn voorlopige eindpunt in de Grondwetswijziging van 1848, om in dit huidige boek opgerekt te worden tot de minder scherp gestelde datum van rond 1900. Misschien speelt bij auteur - en architectuurhistoricus - Van der Woud de Woningwet van 1901 op de achtergrond, maar daar laat hij zich verder niet over uit.

Een belangrijk punt van kritiek op *Het lege land* (Hans van der Cammen in *Archis* 3-88, 1988, p. 53-54) keert in dit boek slechts ten dele terug. De totale afwezigheid van illustraties in *Het lege land*

wordt in *Een nieuwe wereld* ondervangen door een beperkt aantal, maar wel fraaie, contemporaine foto's. Deze concessie aan de huidige sterk visueel ingestelde wereld behelst echter slechts één kaart van Nederland, en wel een minder aansprekende, waarop het 'driehoeksnet' staat afgebeeld (p. 136). Meer kaartjes worden nog niet gemist, maar het is dan ook geen geografische, maar vooral een beschrijvende en misschien wel narratieve studie van het moderniserende Nederland. Toch worden door Van der Woud wel degelijk belangrijke geopolitieke ontwikkelingen aangesneden, zoals de stimuleringsplannen voor de havens van Harlingen en Vlissingen met het daarop aansluitende spoorwegnet. Al snel moesten deze ontwikkelingen het afleggen tegen de initiatieven ten gunste van de havens van Rotterdam en Amsterdam. Daarbij werd de IJ-haven op grond van historische sentimenten bewust bevooroordeeld ten opzichte van de geografisch aanzienlijk gunstiger gelegen Rotterdamse haven. De aanleg van het Merwedekanaal (1881-1893) is daar het beste voorbeeld van. Met die contractie van economische nijverheid tussen Maasmond en IJ doemden volgens Van der Woud ook de contouren op van de latere Randstad, waarvan de naamgeving doorgaans aan de luchtvaartpionier Albert Plesman wordt toegeschreven.

Saillant in het kader van de door de auteur gehanteerde meer narratieve benadering is dat de titel niet 'De nieuwe wereld', maar *Een nieuwe wereld* luidt, hetgeen duidt op de postmodernistische geschiedopvatting die meerdere mogelijke historische verhaallijnen naast elkaar tolereert. Zoals gezegd een intrigerend en inspirerend boek dat tot denken aanzet en uitnodigt om accenten te bevragen en uitgangspunten te wegen.

Juist de gedetailleerde beschrijving van diverse ontwikkelingen aan de hand van contemporaine bronnen geeft het boek grote zeggingskracht. Deze methode van overvloedig gebruik van contemporaine gedrukte secundaire literatuur hanteerde Van der Woud ook met succes in zijn *Waarheid en Karakter: Het debat over de bouwkunst, 1830-1900* uit 1997. Veel van die bronnen komen hier als goede bekenden terug met als mijn langjarige persoonlijke favoriet het blad *De Opmerker: Weekblad voor architecten, ingenieurs, fabrikanten, aannemers en werkbazen*, verder aangevuld met *De Economist*, *Praktische Volksalmanak*, *Vragen des Tijds* en het toppunt van toenmalige moderniteit *De Nederlandsche Stoompost*. Veelvuldig gebruik van contemporaine bronnen geeft het boek het karakter van een studie 'from within', van een goed geïnformeerde erudiete tijdgenoot die als een contemporaine Günter Wallraff participerende journalistiek bedrijft, maar dan wel in de tweede helft van de negentiende eeuw. Een bezwaar dat aan deze historische invoeling kleeft, is dat het grotere perspectief vanuit de huidige tijd soms wat ondersneeuwt, of mogelijk wel bewust een kleine bijrol is gegeven. Door die invoeling ontgaan de minder ingevoerde lezer soms ook interessante details. Bij de beide grote stoomhamers die de staalfabriek Krupp in Essen in 1898 in gebruik nam, wordt vermeld dat ze Fritz und Max heten (p. 92), maar niet waarom. Ze zijn echter het Duitse equivalent voor Sam en Moos en die extra informatie geeft de betreffende wat zware paragraaf over machines opgevat als levende wezens, als mechanische reuzen, een andere zeggingskracht. Aan de andere kant wordt wel het nieuwe fenomeen van de trambaan uitgelegd (p. 394), maar volgt bij de macadamweg, waarin die trambaan vaak kwam te liggen, geen nadere duiding. Toch heeft het door Van der Woud elders aangehaalde bouwkundig woordenboek van G.C.W. Pijtak uit 1848 daar een mooi lemma over (in een noot in *Het Lege Land* (p. 580) blijkt uitvinder John Loudon Mac Adam te worden vermeld). Het zijn slechts details die in het niet vallen bij de vele intrigerende observaties en verklarende inzichten, zoals dat het toe-

nemende aantal verharde wegen een nieuwe behoefte schiep en stellingen al fietsend in 'verrukkelijke snelle beweging' de provinciale wegen gingen veroveren (p. 404).

Een boek over de tweede helft van de negentiende eeuw kan als vanzelf makkelijk twee keer zo dik worden als een boek over de eerste helft en natuurlijk kan niet aan alles aandacht besteed worden. Mijns inziens zouden de toenemende gemakken van de moderne mens in huis (gas, water, licht, alsmede riolering en andere installaties) meer aandacht hebben verdiend en ook ontbreekt de ontwikkeling van het schoolwezen geheel. Dit terwijl met de introductie van de Hogere Burgerschool (1863), het scholenbouwbesluit (1880) en de leerplichtwet (1901) toch een belangrijke bijdrage werd geleverd aan de mentale ontwikkeling van de nieuwe wereldburger. In Twente bedroegen de overheidskosten voor scholenbouw in het laatste kwart van de negentiende eeuw maar liefst elf procent van alle bouwactiviteiten in die regio. Juist dit economische aspect speelt ook bij de naar mijn mening belangrijker omissie van de militaire verdedigingswerken. In *Het Lege Land* krijgt de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (1816-1824) uitgebreid aandacht, maar ook in de tweede helft van de negentiende eeuw leggen de linies nog fors beslag op de gemeenschapsgelden, zoals bij de verbetering van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in 1867-1870 (onder meer de forten Vechten en Rijnauwen bij Utrecht) of voor de aanleg van het 'Harnas voor de Hoofdstad' vanaf 1880 tot 1920, beter bekend als de Stelling van Amsterdam. Dat mocht wat kosten. De economische kant van deze ruimtelijke ontwikkelingen is blijkbaar voor de auteur geen belangrijke invalshoek, anders zou het boek *Nederland 1780-1914: Staat, instituties en economische ontwikkeling* van Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel (Amsterdam 2000) niet in de literatuurlijst hebben ontbroken.

De meer 'mentale' invalshoek van het boek komt in de hoofdlijn van het boek tot uitdrukking die schetst dat na de grondwet van 1848 Nederland gaandeweg van een 'vaderlijke politiestaat' (p. 164), waarbij de Koning de touwtjes in handen heeft en de wet veel belemmeringen kende, veranderde in een rechtstaat met vrijheid van handelen, behalve daar waar die door de wet werd ingeperkt. Dit had een grenzeloos optimisme, idealisme en daadkracht tot gevolg. Initiatief, systeem en stelsel werden gevleugelde woorden. Op een mooie manier wordt verhaald over de steeds betere beheersing van de aarde en de ontwikkeling van de techniek. De normalisering van de Nederlandse rivieren, ter voorkoming van grote overstromingen, is daarbij een goed voorbeeld, omdat niet enkel de inspanningen van waterbouwkundige ingenieurs aan de orde komen, maar ook duidelijk gemaakt wordt dat dit gepaard ging met de normalisering in de hoofden van de modernere wordende mens, of in de afsluitende woorden van het boek: Nederland 'werd opgebouwd door mensen die elkaar leerden 'normaal' te denken, en een land creëerden waarin haast onbeperkte communicatie, mobiliteit en 'groei' normaal zouden zijn'. Daarbij moeten we deze modernere mens niet verwarren met de moderne mens of met modernisme, en normaliseren niet met normering, want dat zijn, net als de maakbare wereld, toch vooral fenomenen uit het eerste deel van de twintigste eeuw. Op deze thematiek wordt niet in een afsluitend hoofdstuk gepreludeerd. Zodoende blijft het tweede punt van kritiek uit de genoemde recensie van 1988, "zo animerend het grootste deel van dit boek, zo teleurstellend is het slot, waarin Van der Woud de gelegenheid heeft gemist om een eindafrekening te maken", ook helaas voor dit, verder boeiende, boek onverminderd van kracht.

SUMMARIES

The seventeenth-century modernisation of the town hall of 's-Hertogenbosch

Merlijn Hurx

In this article the 17th-century modernisation of the town hall of 's-Hertogenbosch is explored. The central question is how fundamental the transformation of the medieval town hall was. The major part of the conversion was the new natural stone façade. This façade, designed by Pieter Minne and Dirk van der Lith, follows a scheme going back to the type of the Italian villa. It is not clear whether the architects actually reverted to the Italian tracts. For practical reasons the proportions of the façade deviate from the standard rules, but nevertheless the façade is not at all provincial in character. Among other things, this appears from a comparable and more recent design for a town hall by Philip Vingboons.

The modernisation was not limited to a cosmetic intervention. As opposed to other seventeenth-century modernisations of town halls, in 's-Hertogenbosch the entire internal disposition was changed drastically. A clustering of medieval dwellings was thereby converted into one single building with a rational layout. Although the floor plan is dependent on the old situation, the town hall has a successful disposition, going back to the villa type, just as the façade. The fact that the new layout of the town hall was not just an unfortunate compromise to the medieval situation, follows from the similar layout of the more recent town hall of Enkhuizen, where earlier buildings did not play a part. Consequently, it can be stated that the town hall of 's-Hertogenbosch is not only characterised by the renovated façade, but also by its modern typology.

The history of a town house in Beverwijk

Karianne Voza-Vandenbroucke

The house Breestraat 101 is situated on the main (shopping) street of Beverwijk and has nevertheless retained the character of a stately 18th-century residence. Traditionally this is a market street, a transshipment site parallel to the shore of the once nearby Wijkermeer. On deep, narrow plots houses with gables were situated here in the 17th century, as can be seen on maps from that period. The present wide premises consists of two plots/houses of which the structure is still recognizable by the double hallway and a cellar with mezzanine room. Lourens Johannes Stelt (1736-1784) was responsible for combining the premises and building the large house. His son Pieter was among the wealthiest inhabitants of Beverwijk, became mayor and must have commissioned the conversion of the interior in the second half of the 18th century. It concerned the hall, the hallway and the front room in which stuccoed ceilings with ornaments in Rococo/Louis XV style were applied. In this front room there are wooden panelling and mouldings on which five painted wall coverings with idealized Dutch landscapes were applied, as well as grisailles above the five doors, two of which were signed by J.L. Austini (1748-1822). In the mezzanine room a bureau dating from the same period was built in. The back door is decorated with voluptuous Rococo, because it faced the harbour. Under different proprietors only small changes were carried out in the 19th and 20th century. At present the building functions as a presbytery of the Roman Catholic St Agatha

church (1922-'24) of architects P.J.H. and J.Th.J. Cuypers, built in the back garden.

Vollenhoven. The development of a pleasure garden in the range of hills called 'Utrechtse Heuvelrug' in the first half of the nineteenth century.

Catharina van Groningen and Frieda Heijkoop

Vollenhoven in De Bilt is one of the country estates that earned the region between Utrecht and Wageningen the name 'Stichtse Lustwarande' (pleasure grounds). The country estate consists of a distinguished residence, a landscape park with various ancillary buildings such as an orangery, a coach house and an ice house, the house of the master carpenter, as well as a very beautiful vegetable garden with glasshouses. Vollenhoven has had a long series of proprietors; it seldom remained in one and the same family for longer than one generation. As many of the proprietors contributed to the development of the country estate, its history cannot be summarized in a few lines. However, two of the earlier proprietors have particularly left their mark on the country estate and the structures erected on it: Pieter de Smeth van Alphen and Goderd van der Capellen van Berkenwoude.

Until recently little was known about the development of the country estate in the nineteenth century. From the seventeenth century there had already been a building here, a small farmhouse. It is assumed that the house in its present appearance was realized in the nineteenth century. B.W.H. Ziesenis, who worked in the region around 1800, is suggested as the architect. Hendrik van Lunteren seems to be the most likely architect of the landscape park, but there was no solid evidence of this. His name was correctly linked with it, as appears from Van Lunteren's original draft map for the landscape park from around 1828, which was discovered in the attic of Vollenhoven in 2005. It also appeared that there had been a park with a landscape layout previously. This raises new questions, for instance, whether several layers are to be distinguished in the landscape park and when it started to acquire the qualities of a landscape. Among the residents of Vollenhoven tradition has it that in the early nineteenth century Pieter de Smeth was the founder of the house and the park and that Goderd van der Capellen expanded and completed the country estate.

In this article the development of Vollenhoven from a simple farmhouse into a pleasure garden is described on the basis of records, inventories and comparisons of historical maps and literature.

AUTEURS

Drs. Merlijn Hurx geboren te Eindhoven, studeerde kunstgeschiedenis van 2000 tot en met 2004 aan de Universiteit Utrecht, waar hij cum laude afstudeerde met de scriptie *Bartolomeo Ammannati en de San Giovannino in Florence*. In 2005 publiceerde hij een bewerking van zijn scriptie in het tijdschrift *Incontri*. Na het behalen van zijn doctoraal, zette Merlijn Hurx zijn studie voort met een Research Master (2004-2006) in Utrecht. Hij specialiseerde zich in de 'laatgotische' bouwpraktijk in de Nederlanden en ontving zijn Master cum laude. Momenteel is Merlijn Hurx als promovendus verbonden aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, waar hij een proefschrift voorbereidt over de bouwpraktijk in de 15de en 16de eeuw in de Nederlanden. E-mail: merlijnhurx@gmail.com

Ir. arch. K.C.E. Voza-Vandenbroucke is in 2002 afgestudeerd als ingenieur-architect aan de Katholieke Universiteit Leuven (BE) en heeft in 2005 de postgraduaat-titel Master in Conservation of Historic Towns and Buildings behaald aan het Raymond Lemaire International Centre for Conservation van de Katholieke Universiteit Leuven. Zij is momenteel werkzaam als projectarchitect bij architectenbureau Fritz te Bussum, een bureau werkzaam in de restauratie.

Dr. Catharina van Groningen werkt bij de RACM als senior specialist Parken, Tuinen en Buitenplaatsen. In 2003 promoveerde zij aan de Universiteit Utrecht op de *Wooncultuur op de Stichtse Lustwarande van de 17de tot de 20ste eeuw*.

Drs. Frieda Heijkoop studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Utrecht en is werkzaam als docent multimedia aan het Grafisch Lyceum Utrecht. Zij verricht onderzoek naar de geschiedenis van landgoed Vollenhoven in De Bilt.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wxs.nl.

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Het *Bulletin KNOB* publiceert bij voorkeur (ver)nieuw(end) onderzoek dat degelijk onderbouwd, aanschouwelijk geïllustreerd en niet eerder gepubliceerd is. Indien het concept ook bij andere tijdschriften wordt aangeboden, vernemen wij dat graag. Als richtlijn voor een gemiddeld artikel geldt een maximum van 8000 woorden (inclusief noten) met tien tot vijftien afbeeldingen. Een voorstel bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, de naam van de auteur(s)* volgt direct daaronder;
2. De tekst van het artikel, platte tekst in één lettertype, zonder inspringingen, afkortingen of afbrekingen met doorlopend genummerde eindnoten (gebruik de eindnootfunctie van Word en volg de gebruikelijke opzet van dit tijdschrift);
3. Een genummerde lijst met bijschriften van de afbeeldingen;
4. Genummerde kopieën van de illustraties. Na acceptatie van het artikel vragen wij spoedig om origineel materiaal van goede (reproduceerbare) kwaliteit en vrij van rechten. Doorgaans worden de illustraties zwart-wit afgebeeld, tenzij er een speciale reden is om kleur te gebruiken. Illustraties mogen op een aparte cd-rom worden aangeleverd waarbij dezelfde eisen gelden.
5. Een bondig CV, te beginnen met titel(s), voorletters of voornamen en naam van de auteur –afzonderlijke cv's indien er sprake is van meer auteurs- en in enkele zinnen iets over de achtergrond/opleiding en huidige werkkring van de persoon. Indien gewenst, kan hier uw contact- of E-mail adres aan toegevoegd worden;
6. Een samenvatting in van maximaal 300 woorden om door ons in het Engels te laten vertalen, voorzien van titel en naam van de auteur, waarin het onderwerp, de vraagstelling en de gevolgde aanpak (methode) puntig naar voren worden gebracht;

AANDACHTSPUNTEN

- Gelieve de tekst in paragrafen te verdelen en die te voorzien van tussenkopjes;
 - Vanuit de tekst kan als volgt naar een afbeelding verwezen worden (afb. 1), vóór een komma of punt aangeven, terwijl een noot altijd achter de punt staat:
 - Het *Bulletin KNOB* hanteert **geen** afzonderlijke literatuurlijst;
 - Eindnoten op een nieuw blad, voorafgegaan door het woord **Noten**;
 - Verander geen standaardmarges in Word;
 - *Cursief* als zodanig invoeren, te gebruiken voor boek- of tijdschrifttitels en citaten;
 - Citaten mogen ook tussen dubbele aanhalingstekens (maar niet beide, dus cursief of dubbele aanhalingstekens), citaten daarbinnen tussen enkele aanhalingstekens;
 - Enkele aanhalingstekens voor een uitdrukking, vakterm, e.d.;
 - Opsommingen –zoals deze- eindigen met;
 - De 'ik-vorm', uitroepstekens en superlatieven zoals 'uiterst bedenkelijk' vermijden;
 - Eeuwen liever voluit: negentiende eeuw; getallen tot en met 20 voluit schrijven;
 - Denk aan het koppelstreepje in 'negentiende-eeuwse' architectuur;
 - Anders dan in het CV in de tekst, noten en bijschriften geen titels opnemen (tenzij daar historische redenen voor zijn). Het is namelijk lastig om consequent te zijn. Gelieve bij de vermelding van personen (zeker de eerste keer) de voorletters volledig weer te geven, eventueel tussen haakjes het geboorte- en sterfjaar;
 - Bronteksten, lijsten van bewoners, e.d. kunnen als afzonderlijke bijlage worden toegevoegd;
- Het is mogelijk om de kopij tekst op een cd of via de E-mail bij de hoofdredacteur (d.de.vries@racm.nl) aan te leveren (afbeeldingen s.v.p. niet per mail, zie hierna).

VERWIJZINGEN IN DE NOTEN (DIE ACHTER DE TEKST VOLGEN, MET EINDNOOTFUNCTIE VAN WORD)

- Bronnen worden als volgt omschreven: Auteur (eerst voorletters, dan achternaam, zoals vermeld op de titelpagina; idem bij volgende auteurs), bij meer dan 3 auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a.), *titel publicatie cursief*, plaats jaartal (eventuele bijzonderheden zoals: serie waarin de uitgave verscheen; catalogus tentoonstelling; doctoraalscriptie en dergelijke);
- Tijdschriftartikelen worden als volgt genoteerd: auteur, voorletters of voornamen, 'titel artikel', *naam tijdschrift cursief* jaargangnummer (jaartal) afleveringsnummer, paginanummer(s). Dit tijdschrift wordt

in de noten als *Bulletin KNOB* vermeld;

Voorbeelden:

1. A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1940*, Rotterdam 1997.
2. R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* 93(1994), 100-122.
3. Van der Woud 1997 (zie noot 1), 558 [dit 'zie noot' alleen bij veel/onoverzichtelijke noten]

- Als een tijdschrift de jaargang doorpagineert, dan volstaat het vermelden van de bladzijde(n) of kolommen, zo niet, dan moet ook het nummer van de aflevering worden gegeven;
- Een publicatie die voor de tweede en volgende keer wordt aangehaald, wordt vermeld als Auteursnaam jaartal publicatie (eventueel met extra verwijzing: zie noot x), pagina;
- Naar bladzijde(n) wordt verwezen **zonder** p of pp.: de bladzijde-nummers altijd volledig vermelden (124-125 en niet 124-25);
- Is publicatiejaar en/of publicatieplaats niet vermeld dan wordt volstaan met z.j. en/of z.pl. Zijn deze gegevens bekend uit andere bron dan worden zij vermeld [tussen vierkante haken];
- Als een tweede of latere druk is geraadpleegd, vermeld dan tussen vierkante haken wanneer de [eerste druk] verscheen;
- Voor verwijzing naar archieven is de notatie: Naam instelling, plaats (indien deze geen deel uitmaakt van de instellingsnaam), naam archief, inventarisnummer(s).

ILLUSTRATIES

Het is van groot belang dat hoogwaardige zwart/wit afdrucken van illustraties worden aangeleverd, bij voorkeur in afdrucken op formaat 18 x 24 cm. Het is in de regel ook mogelijk om illustraties digitaal aan te leveren, die zijn gescand op een resolutie van tenminste 300 dpi, bij voorkeur op een formaat van 18 x 24 cm in JPEG. Scans uit boeken zijn, vanwege het risico van dubbelrastering, niet toegestaan. De kosten voor het vervaardigen van afbeeldingen, alsmede de eventueel verschuldigde vergoedingen voor het gebruiksrecht van illustraties, kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd. Overigens kunnen talrijke instellingen tegenwoordig ontheffing verlenen voor de kosten van het gebruiksrecht van illustraties uit hun verzamelingen en stelt de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten Zeist ten behoeve van publicatie in het *Bulletin* gratis foto's of scans beschikbaar, mits deze tijdig worden besteld.

BIJSCRIFTEN ILLUSTRATIES

- Bijschriften dienen beperkt te blijven tot de noodzakelijke informatie. In sommige gevallen is extra informatie in bijschriften te prefereren boven storende uitwijdingen in de lopende artikeltekst;
- Volgorde: Plaats, adres, naam van het gebouw of object, precisering locatie en beschrijving, datering, ontwerper/architect/maker/kunstenaar (indien van toepassing), tussen haakjes: (bron/verblijfplaats, naam fotograaf, datum opname). Indien een gebouw niet meer bestaat, wordt dit vermeld. Eventuele volgende bijschriften van hetzelfde gebouw/object, mogen beknopter zijn.
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt.

VOORBEELDEN VAN BIJSCRIFTEN:

- Afb. 2. Kampen, Oudestraat 119, Het Oude Vleeshuis, na restauratie in 1939 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1960)
- Afb. 10. Tekening gevel Oude Vleeshuis met daarin de onderlinge verhoudingen aangegeven (tekening R. Stenvert op basis van opmeting A.A. Kok, 1994)
- Afb. 151. Den Haag, Lange Voorhout 15, interieur van Pulchri Studio, (foto A.J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999)
- Afb. 267. Rotterdam, Delftse Poort, zuidgevel. Kopergravure door B. Mourik, ca. 1773 (Gemeentearchief Rotterdam)
- Afb. 5. De restanten van het kasteel van de Heren van Amstel (dertiende

eeuw), zoals aangetroffen in de bouwput. Amsterdam, Noord-Zuidlijn metrotunnel, opgraving Afdeling Archeologie, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam (foto A. Staartjes, Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2006)

BEHANDELING VAN VOORSTELLEN VOOR ARTIKELEN

* Indien de auteur dat wenst, kan er anonieme beoordeling plaatsvinden. Er dienen dan twee exemplaren van het concept ingeleverd te worden: Een exemplaar zonder de naam van de auteur en een dat op de eerste pagina bovenaan de naam (en instelling of adres, woonplaats) van de auteur en andere contactinformatie (telefoon, E-mail) bevat die alleen bij de hoofdredacteur bekend is.

Binnengekomen voorstellen worden aan twee deskundigen ter beoordeling voorgelegd, die binnen twee maanden na ontvangst hun reactie, opmerkingen, advies en/of commentaar aan de hoofdredacteur bekend maken. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het *Bulletin*.

Bij plaatsing van een artikel heeft een auteur recht op ten minste vijf overdrukken.

Bij eventuele vragen kan contact worden opgenomen met de hoofdredacteur prof.dr Dirk J. de Vries. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

BOEKBESPREKINGEN

Boekbesprekingen worden op verzoek van de boekredacteur van het *Bulletin KNOB* geschreven en worden binnen drie maanden na ontvangst van het boek ingeleverd. Na plaatsing mag de recensent het boek houden en men heeft recht op twee overdrukken van het betreffende Bulletin.

Slechts bij hoge uitzondering en alleen na overleg met de boekenredacteur, is het mogelijk een bespreking/recensie te leveren die meer dan **1500 woorden** telt. Noten blijven achterwege.

Een boekbespreking wordt voafgegaan door de relevante gegevens van het boek in de volgorde: auteur, *titel van het boek*, plaats van uitgave en uitgever, datum, aantal pagina's, aantal illustraties z/w en kleur, ISBN en prijs in EURO, en afgesloten met een wittregel, gevolgd door de voorna(a)m(en) en achternaam van de recensent.

Bij een kritische, overwegend negatieve bespreking kan de boekredacteur de auteur van de publicatie gelegenheid geven een beknopte reactie te schrijven die dan samen met de recensie wordt geplaatst.

Potentiele recensenten kunnen zich met een voorstel tot het recenseren van een recent verschenen publicaties melden bij de redacteur recensies, dr. F.H. Schmidt. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

KNOB

Deze rubriek bevat berichten van het bestuur, zoals jaarverslagen, jaarredes van de voorzitter en verslagen van studiedagen. Wat dat laatste betreft kunnen deelnemers/leden zich ook als vrijwillige verslaglegger aanmelden bij het bestuur of bij het bureau van de KNOB (omdat de menskracht om dit te doen veelal ontbreekt).

In deze rubriek kan ook een in-memoriam van een overleden lid of belangrijke persoon geplaatst worden. Verzoeken te signaleren welke rol die persoon heeft gespeeld op de terreinen van wetenschap, publicatie, monumentenzorg en KNOB.

MONUMENTENZORG EN ARCHEOLOGIE

Deze rubrieken zijn bedoeld voor nieuws, korte berichten voorzien van slechts enkele afbeeldingen (denk daarbij ook aan de bijschriften). Men kan bijzondere vondsten presenteren, standpunten ten aanzien van wetenschap en politiek uitdragen, veranderingen in wetgeving en ontwikkelingen in de samenleving signaleren, etc.

De naam van de auteur wordt achter het stuk vermeld en er hoeft geen CV of samenvatting te worden ingeleverd. Over het algemeen worden deze berichten in een lopend nummer geplaatst, in tegenstelling tot artikelen die een langere voorbereiding vergen en waarvan publicatie afhankelijk is van de samenhang met andere bijdragen.

